

Arkadij Vaksberg

Vysjinskij och Moskvarättegångarna

Ur Arkadij Vaksberg, *Skjut de galna hundarna. Berättelsen om Stalins åklagare Vysjinskij och hans tid* (1990), sid 71- 127.*

Vysjinskij kring 1940

Bokutdraget börjar med ett avsnitt om mordet på Leningrads partisekreterare Sergej Mironovitj Kirov 1 december 1934, vilket fungerade som en utlösare av ”den stora terrorn”.

Sergej Kirov 1934

* På svenska finns ett stort antal böcker av Vaksberg bl a *Sovjetmaffian* (1991, *Herrar och lakejer :ur Kominterns hemliga historia* (1995) och *Alexandra Kollontaj* (1997). För en recension av den förstnämnda boken, se [Sovjet förgår men maffian består](#) av Anders Hagström. – Red

Vi har kompletterat Vaksbergs text med ett antal noter. Dessa markeras med – *Red*

Om Moskvarättegångarna finns redan mycket skrivet och dokumenterat (se de avslutande *lästipsen*, med bl a länkar till de officiella rättegångsprotokollen). Vaksbergs text är ändå läsvärd eftersom han har en annan infallsvinkel än övriga texter – fokus ligger på Vysjinskij.

Vem fanns på scenen?

[...]

Om händelserna kring mordet på Kirov [1 december 1934] och dess följder, som saknar motstycke i Den stora terrorns historia, har det skrivits så mycket på nästan alla världens språk, att jag skall behandla det ytterst kortfattat och undvika att upprepa vad som redan är välbekant.* Ur den ofantliga mängden av fakta skall vi därför bara dra fram sådana som har direkt anknytning till Vysjinskijs person och ovanliga karriär.

Omedelbart efter underrättelsen om att Kirov mördats (enligt den officiella kommunikén avlossade Leonid Nikolajev skottet klockan 16.30) begav sig Stalin till Leningrad. I många publikationer påstås det, att han anlände till Moskvastationen i Leningrad samma kväll. Det är naturligtvis omöjligt: till och med för regeringstågen, som ständigt fick ”grönt ljus”, tog det på den tiden mellan tio och tolv timmar att tillryggalägga sträckan Moskva-Leningrad.

Denna precisering är viktig, eftersom den dementerar uppgiften, att Stalin skulle ha dikterat den sorgligt beryktade *Lagen av den 1 december 1934* per telefon från Leningrad sedan han personligen ”overtygat sig” om att mordet på Kirov var ett verk av ”folkfiender”. I själva verket satt Stalin på tåget i varje fall fram till gryningen den 2 december och på den tiden fanns det ingen telefonförbindelse mellan tåget och Moskva. Stalin måste alltså ha dikterat lagen (det råder inte minsta tvivel om, att han var dess upphovsman) innan han (officiellt!) visste vem som hade mördat Kirov och vad motivet till det skulle ha varit. Det kunde ju (hypotetiskt) ha varit ett vansinnesdåd! Eller helt enkelt personlig vendetta, ett svartsjuke-drama... Det var ju fullt möjligt! (När hemliga polisens chef Jagoda valt den man som skulle utföra Stalins vilja, hade svartsjukemotivet för övrigt funnits med i hans kalkyl: Kirov hade haft sympatier för Nikolajevs hustru Milda Draule, en lettiska, som arbetade i restaurangen i partihögkvarteret Smolnyj.) Likafullt var scenariot klappat och klart och spelades helt enligt planen. I kommunikén om Kirovs död stod det, utan citationstecken, att mördaren var ”utskickad av arbetarklassens fiender”. Enligt den nya lagen skulle ”för terroristiska mål” (man häpnar över alla språkgrodor — för att inte tala om de juridiska misstagen) ”förundersökning vara avslutad inom tio dagar”, ”åtal väckt inom ett dygn”, ”målet behandlas utan parternas hörande” och ”överklagande och nådeansökningar icke medgivnas” (det vill säga: de dömda skulle inte ens få tillgång till bläck och papper); slutligen skulle ”dödsdom verkställas omedelbart efter domslut”. Denna stalinska lag hade undertecknats av Kalinin och Jenukidze. Drygt två år senare avrättades den sistnämnde i enlighet med samma lag¹.

Stalin åtföljdes till Leningrad av Molotov, Vorosjilov, Zjdanov och Jezjov (då alltså chef för Centralkommitténs kaderavdelning) svitens sammansättning väcker knappast speciell

* Om mordet på Kirov och dess följder, se t ex Isaac Deutscher, [Den förvisade profeten](#), s. 167 ff, eller Kenth-Åke Andersson, [Om Moskvarättegångarna](#). Se även Trotskijs kommentar till mordet: [Byråkratin och mordet på Kirov](#) – *Red*

¹ Det bör påpekas, att denna lag (Förordning av SSSR:s centrala exekutivkommitté *Om genomförandet av mål angående förberedelse till eller utförd terrorhandling*) publicerades i *Izvestija* först den 5 december. Det är därför svårt att med absolut säkerhet säga när den store ledaren dikterade sin text och när Kalinin och Jenukidze bekräftade den med sina namnteckningar.

förvåning. Men med samma tåg anlände också Vysjinskij och Scheinin. Också det kunde förefalla normalt: en åklagare och en utredare... Men om generalsekreteraren och hälften av Politbyråns ledamöter störtade i väg till Leningrad hade det mest logiska varit (det gällde ju ett extraordinärt fall!) att Sovjetunionens riksåklagare Akulov begett sig till ort och ställe. Men i stället blev det hans närmaste man som reste. Det mest logiska hade varit om chefen för rannsakningsavdelningen vid SSSR:s åklagarämbete hade begett sig till Leningrad. Men i stället valde man en förundersökare vid RSFSR:s åklagarämbete... Och rättegångarna (de första inleddes redan efter två veckor) hölls givetvis under Ulrichs ordförandeskap: hela den väl sammansvetsade och väl förberedda ovannämnda gruppen skred till verket...

I december 1934 genomförde Ulrich och en annan ständig ledamot av domstolen, Ivan Matulevitj, dels gemensamt och dels på egen hand flera processer mot "vitgardister", "terrorister" och "sabotörer"; rättegångarna utmynnade i dödsdomar, som omedelbart verkställdes i enlighet med Lagen av den 1 december. Den 28 december agerade båda åter tillsammans med Vysjinskij vid en slutna rättegång mot fjorton åtalade — mot "Nikolajevs och Katolynovs grupp" (den sistnämnde tillhörde det kommunistiska ungdomsförbundets centralkommitté. Förundersökningen, under ledning av Scheinin, hade genomförts på rekordtid: mindre än tre veckor. Scheinin hade egentligen bara ägnat sig åt förhören medan "uppnystandet" av affären (det vill säga: uppgiften att spåra "de skyldiga", arrestera dem och föra dem till förhørsledaren) hade skötts av den nye NKVD-chefen i Leningrad Jakov Saulovitj Agranov — en fullständigt vidrig sadist i intellektuell förklädning, en litteratur- och konst-älskare, som var nära vän med Majakovskij och Lilja Brik; somliga moderna författare söker fortfarande romantisera honom, göra honom ädel och beklagansvärd (eftersom givetvis också han senare blev avrättad.)

Det framstår som högst egendomligt, att Vysjinskij deltog i den slutna rättegången. Han var absolut inte till sin fördel i hemliga processer. Hans plats var på scenen — i strålkastarljuset och med namnkunniga gäster, också utlänningar, i rättssalen. Inför den publiken hade han förmåga att ge en rättegång ett sken av legalitet — en krok gästerna villigt nappade på. Bakom lyckta dörrar behövdes han helt enkelt inte, där klarade man sig förträffligt utan hans hjälp. I synnerhet som Lagen av den 1 december föreskrev, att varken åklagare eller försvar skulle delta i behandlingen av terroristmål. Det förefaller som om man ursprungligen tänkt sig en offentlig skenprocess men att man i sista stund börjat tvivla på att de åtalade skulle vara beredda att följa det färdigskrivna partituret: till skillnad från de andra, offentliga, rättegångarna hade ju den här genomförts oerhört brådstörtat, och det är möjligt att man inte hunnit bearbeta de anklagade efter konstens alla regler.

Rättegången tog två dagar och mynnade naturligtvis ut i dödsdomar för samtliga. Vid denna tidpunkt hade Zinovjev, Kamenev och kända politiska ledare som Grigorij Jevdokimov, Bakajev och andra arresterats. Den 15 januari 1935 ställdes de inför rätta i Leningrad vid en process där återigen Ulrich satt ordförande. Inte heller denna process var offentlig och något stenografiskt referat från den har aldrig publicerats. Pressen återgav bara en kort notis om vad som skett i rättssalen och senare kom det i en mycket liten upplaga ut en tunn broschyr, som numera är en raritet: ett slags protokollartat (inte stenografiskt) referat av processen. Vysjinskij gör ett mycket blekt intryck — inte därför att han inte kunde göra något annat utan därför att man ännu inte hade något behov av hans briljans som åklagare: vi påpekar åter, att det enda som fick Andrej Januarjevitj att tändas och glänsa var strålkastarnas sken, då hundratals och tusentals blickar var riktade mot honom. Här var det inte fråga om tusentals. Inte ens om hundratals eller dussintals. Bara om eskortsoldater och NKVD-män...

Och åter lägger vi märke till en ytterst intressant detalj: under anklagelseakten står två namnteckningar: SSSR:s högste åklagare Akulov och hans närmaste man Vysjinskij. Detta svarade inte mot någon lag, regel eller praxis. Ett namn hade räckt. Men Akulovs namnteckning behövdes som dekoration och Vysjinskijs av praktiska skäl: planen gick ut på att det skulle bli

populärt. Ledaren hade valt honom att fullgöra ett historiskt uppdrag. Han var den ende som aldrig under några omständigheter skulle svika — och det skulle ju visa sig, att Stalins val var perfekt.

På den slutna processen i Leningrad var det han, Vysjinskij, och inte Akulov som gav åklagarna följande viktiga direktiv: ”Mål, där det dokumentära bevismaterialet icke skulle räcka till [!!] för domstol, skall avgöras av SSSR:s inrikeskommissariats Särskilda sammanträde.” Särskilda sammanträdet — det ökända utomrättsliga organ, som summariskt dömde miljoner människor — hade inrättats några månader före mordet på Kirov. Också detta var enligt min mening karakteristiskt, och det visar, att Den stora terrorn hade planerats i förväg.

Vysjinskij's namn förekom numera ständigt, nästan dagligen, i tidningsnotiser. Det etsade sig in i miljoner människors medvetande. Men det figurerar också i en mängd hemliga förordningar och instruktioner. Bland annat fattades den 13 maj 1935 flera hemliga CK-beslut; huvudparten av dem har aldrig publicerats. Genom ett av dem inrättades ”Särskilda utskottet för politbyråledamöternas säkerhet”, och resultatet av dess verksamhet blev att ”folkfiender” likviderades. Tillsammans med Stalin, Jezjov, Zjdanov, Malenkov och Sjkirjatov ingick Vysjinskij i utskottet. Detta mycket betydelsefulla och värtaliga faktum visar vilken ställning Vysjinskij då hade i Stalins innersta krets.

Sapienti sat! (Det är tillräckligt för den kloke.) Jagoda, som alltjämt var NKVD:s allsmäktige chef, förstod utmärkt väl vilken roll Vysjinskij redan spelade och vilken roll han var påtänkt för. Det är under denna period de kommer varandra verkligt nära: det slaviskt underdåniga och sliskiga sätt på vilket yrkesbödeln umgicks med lagens lidelsefrie väktare noterades av alla som då hade möjlighet att följa deras relationer.

Den 24 maj 1935 hade Realistiska teatern under ledning av Nikolaj Ochlopkov premiär på Nikolaj Pogodins pjäs *Aristokrater* — en hymn till NKVD och dess hjältemodiga arbete med att omskola gårdagens förbrytare till hederliga sovjetmedborgare. Det var en sannskyldig triumf för Semjon Firin — GULAG:s vicechef och den man som ledde (fångarbetarnas) anläggning av Vitahavs-Östersjö-kanalen, där handlingen i pjäsen utspelas. Till högtiden hade han inbjudit de högsta ledarna med Kaganovitj i spetsen. Också Jagoda anlände — arm i arm med sin personlige gäst Andrej Vysjinskij. Han var artig och storsint och lät Vysjinskij slå sig ned på en plats, som inte tillkom honom enligt protokollet: bredvid Lazar Moisejevitj Kaganovitj.

Inte enligt protokollet? Jagoda fick alltid reda på alla nyheter först. Kaganovitj kände naturligtvis också till nyheten.

Och nyheten var denna: man hade beslutat utnämna Vysjinskij till Sovjetunionens riksåklagare. Det skulle tillkännages officiellt i juni.

Vysjinskij's kalkyl hade visat sig riktig. Han hade satsat på den man som säkert skulle avgå med segern, och han misstog sig inte. Två år tidigare, innan det officiella lovprisandet av ”vår avhållne fader” ännu blivit en norm (eller i varje fall obligatoriskt — 17:e partikongressen hölls först några månader senare) hade Vysjinskij satt pricken över i: i förordet till boken *Från fångelser till uppfostringsanstalter* hade han betecknat Stalin som ”vår store ledare och lärare” (boken kom ut 1934, men manuskriptet hade lämnats till tryckning 1933). Och som tack för utnämningen skrev han ett brev, vars text det finns skäl att citera fullständigt (det återges här för första gången efter en maskinskriven kopia i Vysjinskij's privata arkiv):

Käre Iosif Vissarionovitj!

Då jag nu börjar i min nya befattning som Sovjetunionens åklagare, brinner jag av en obetvinglig önskan att vända mig till Er för att ur själens djup uttrycka min oerhörda, överväldigande tacksamhet mot partiet, regeringen och Er, vår ledare och älskade lärare, för det förtroende som har visats mig.

I femton år har jag tjänat vårt kommunistiska parti och arbetarklassen, som utträttat stordåd under Er geniala ledning.

Utan att skona mina krafter och mitt liv är jag redo att intill min sista stund tjäna Lenins och Stalins stora sak.

Mottag än en gång, högt ärade lärare och älskade ledare, vår avhållne Iosif Vissarionovitj, detta uttryck för min uppriktiga tacksamhet.

A Vysjinskij.

Den där köttbiten han lämnat ifrån sig i Bailovkafängelset den gången — den hade sannernigen lönat sig!... Naturligtvis är jag på det klara med, att det inte fanns och inte kunde finnas något definitivt och säkert samband mellan denna alldagliga händelse och hans utnämning till Unionens riksåklagare. Nej, inte något definitivt samband. Inte säkert. Men ett samband finns det. Skälen till att just Vysjinskij hamnade på historiens skarpt upplysta scen var åtskilliga. Det viktigaste var hans unika personlighet. Han hade inte sin like när det gällde att förverkliga Stalins grandiosa planer.

Madridhovets hemligheter

Domarna mot Zinovjev (tio års frihetsberövande) och Kamenev (fem år) vid processen i Leningrad i januari var för Våra Segrars Organisatör Och Inspiratör bara början till slutakten i det grandiosa mysteriespel han tänkt ut. Senare visade det sig dock, att det inte skulle bli något slutakt, eftersom en tyrann aldrig får nog av andras blod.

De nyss dömda var redan beredda på en ny process. Avsikten var inte bara att stämpla Lenins medarbetare som utländska spioner, terrorister och brottslingar (strax före Lenins död hade hans hustru Krupskaja i ett brev till Kamenev betecknat denne och Zinovjev som Vladimir Iljitjs närmaste kamrater) utan också att det skulle ske vid en offentlig process. För att verkställa summariska domar i en ödlig källare krävs bara bödlar, men om man vill nå samma resultat inför publik och med pseudolegala medel för att få mördandet att se ut som rättskipning, krävs inte bödlar utan skickliga skådespelare, som kan agera enligt planen och ge publiken ett intryck av att det som utspelas är äkta och genuint.

Listan över de tidigare ledarna i landet (med vilkas hjälp Stalin hade blivit kvitt sin främste rival Trotskij) inleddes av politiker, som kunde ställas inför rätta offentligt. Det främsta (för att inte säga enda) problemet var om de skulle svika. Ty om det inte gick att anklaga dem för något och om det faktiskt inte existerade några bevis, fanns det bara en sak att hoppas på vid en offentlig rättegång: att offret skulle erkänna. Om den åtalade tog tillbaka sitt erkännande skulle spektaklet bli ett fiasko: åklagarsidan hade ju ingenting att komma med. Naturligtvis kunde man också i det fallet göra sig av med offret. Men då gjorde man klokast i att inte ställa honom inför rätta offentligt.

Det var det spelet Stalin anförtrorde Vysjinskij. Han hade haft ögonen på honom mycket länge, och hans val var osvikligt. Det är visserligen sant, att han inte hade mycket att välja på. Den torftige, enkelspåriga, häftige Krylenko, som inte var någon kameleont, dög inte här. Han skulle med förtjusning ha utfört vilket uppdrag som helst — men grovt, utan den jesuitiska charm som skilde Vysjinskij från alla hans samtida kolleger.

Den person, som genomförde Stalins plan, skulle inte bara vara huvudregissör och huvudrollsinnehavare utan också dirigent. Processens herre. Det enda Ulrich dög till var att vid behov avbryta förhandlingarna och utlysa paus. Samt, slutligen, till att läsa upp ett utslag, som han varken skrivit eller redigerat. Leda rättegången i verklig mening var han naturligtvis oförmögen till. Han saknade all uppfinningsrikedom, smidighet och förmåga att omedelbart reagera på minsta skiftning i de åtalades uppträdande, i atmosfären i rättssalen, i åhörarnas stämningar. Han saknade juridisk skolning, redan hans yttre var frånstötande, och här gällde

det en tvekamp med ytterst erfarna politiker och rutinerade talare — alltså kunde Krylenko inte komma i fråga. Vysjinskij var hans raka motsats: som klippt och skuren för denna roll. Dessutom hade han klarat generalrepetitionen med glans, och vid de rättegångar som föregått de historiska ”stora moskvaprocesserna” hade han visat sig vuxen vilka uppgifter som helst.

Det har skrivits så mycket om det att det inte finns anledning att orda om det: Stalins djävulskt uttänkta — och genomförda! — trick att övertala Zinovjev och Kamenev att smutskasta sig själva mot löftet att de skulle få behålla livet. Det politiska spelet försiggick på politbyrånivå medan ”den fysiska behandlingen” och ”de juridiska formaliteterna” sköttes av en hel armé av mästerbödlar från Lubjankafängelset; till deras hjälp hade Vysjinskij skickat sin favorit vid åklagarämbetet: förundersökningsledaren Scheinin. Hans dekorativa deltagande gav ett sken av soliditet och laglighet åt förundersökningen och rättegången, men nitton särskilt förtjänta medlemmar av ”specialkommandot” — med säkerhetschefen Jagodas sekreterare Pavel Bulanov i spetsen — tilldelades fina ordnar ”för utfört specialuppdrag” (man drog sig inte ens för att ge offentlighet åt det!). Två år senare hamnade Bulanov på de anklagades bänk tillsammans med Bucharin och Jagoda och blev då tvungen att följa det scenario som han själv varit med om att dikta ihop (och för vilket han fått *Leninorden!*). Men den här gången fick han spela spion och sabotör.

Medan de offer som gått med på att bli slaktade bearbetades i ensamcellerna förberedde sig Vysjinskij inför sin stora stund.

Ödet ville dock, att hans stämma skulle genljuda över hela landet tre månader före den första av ”århundradets rättegångar”. Ödet spelade Vysjinskij (och därmed Stalin) i händerna på ett helt enkelt häpnadsväckande sätt. Man kan utan överdrift påstå, att om den affären inte hade inträffat, skulle man ha blivit tvungen att hitta på den.

Affären hade ingen politisk anknytning. Det var just det lyckosamma. Som tiderna var kunde vilken rättegång som helst ges en politisk anstrykning. I varje förbrytelse sökte man efter — och fann givetvis något slags social bakgrund, påverkan av borgerlig ideologi och samhällsfientlighet. Så också i detta fall. Men bara i ytterst små, för denna onda tid ovanligt blygsamma doser...

Denna tragiska historia borde skildras i detalj — det förtjänar den: ännu en blodfläck i bilden av denna dystra epok. En sadist och alkoholist vid namn Konstantin Sementjuk, som varit ledare för en övervintrande expedition på den fjärran polarön Wrangel, hade terroriserat lokalbefolkningen och utnyttjat det faktum att han var oinskränkt, okontrollerad härskare på detta stycke jord. Den fogliga och hunsade ortsbefolkningen (”infödingarna” som han kallade dem) hade utan knot funnit sig i hans föraktfulla behandling. Några moraliskt upplösta och degenererade livegna hade hjälpt sin chef att skinna och terrorisera ”infödingarna”. Men ett par personer hade revolterat mot hans egenmäktighet: två läkare, makarna Gita Feldman och Nikolaj Wulfson. Sementjuk beslöt hämnas — i synnerhet som polarnattens hemligheter oundvikligen skulle avslöjas när sjöfarten kom i gång och man åter för en kort tid fick förbindelse med yttervärlden. Tillsammans med en trogen ”inföding” — hundföraren Stepan Startsev — lyckades Sementjuk ta livet av Wulfson, men hans försök att mörda hustrun misslyckades. Doktor Feldman räddades och avslöjade för myndigheterna vilka förbrytelser chefen för den övervintrande expeditionen hade begått.

Även om det var fråga om ett mardrömslikt illdåd, var det inte att betrakta som extraordinärt ur juridisk synvinkel: årligen begicks det och begås det många mord av de mest skilda motiv. Under hela sin tid som åklagare — på 1920-talet och 1930-talet — hade Vysjinskij aldrig deltagit i någon mordrättegång. Dessutom skulle målet upp inför RSFSR:s högsta domstol. Enligt praxis, som inte tillät undantag, skulle åtal väckas av en tjänsteman vid republikens åklagarämbete eventuellt republikens åklagare själv. Men Sovjetunionens högste åklagare anlände för att ge tyngd åt åtalet.

Det var ett skickligt, rentav lysande schackdrag. Något så ondskefullt och exotiskt som ett mord begånget i skydd av polarnatten och vid jordens utkant måste tilldra sig allmänhetens intresse. Fallet var gåtfullt (det fanns inga direkta bevis mot Sementjuk och Startsev, utredningen — i vilken Scheinin som vanligt deltagit — hade endast säkrat vissa indicier) och det gjorde rättegången särskilt spännande. Vysjinskijs närvaro och lidelsefulla anförande gav fallet dimensioner, som det knappast skulle ha fått med en annan åklagare.

På initiativ av några sovjetiska jurister granskade presidiet i RSFSR:s högsta domstol åter det arkiverade materialet i fallet och undanröjde den femtiotre år gamla domen i avsaknad av bevis. Sementjuk och Startsev blev postumt återupprättade.

Och ändå...

Vem hade någon glädje av att anklaga just Sementjuk och Startsev — de var okända och saknade allt politiskt intresse. Vem hade någon anledning att kasta en skugga över åklagaren, som tre månader senare inför hela världens ögon skulle spela upp ett grandios bedrägeri som verkligen hade kolossala, långtgående politiska syften? Det förhöll sig precis tvärtom: om någonting var lämpligt så var det att på ett övertygande sätt visa upp en hederlig, intelligent, lidelsefri jurist, en orubblig sanningens försvarare.

De åtalade nekade — ingen hade tubbat dem till självangiveri, trots att våra skickliga experter knappast skulle ha behövt lägga ned någon möda på att avtvinga dem vilken bekännelse som helst. Försvaret — som sköttes av utmärkta advokater: Nikolaj Kommodov och Sergej Kaznatjejev — slog inte till reträtt inför anklagelserna utan ifrågasatte dem mycket beslutsamt och kompromisslöst. Ingenting inte ett enda drag — erinrade om skenprocessernas noga genomarbetade och repeterade schema. När den gåtfulla ridån gick upp tre månader senare och gårdagens folktribuner och revolutionsledare, som förvandlats till ”fascistiska spioner”, rannsakades av Ulrich och dennes kamrater, spelades åklagarens roll av en man, som helt nyligen vunnit erkänsla och popularitet, en lärd analytiker, en lagkarl, själva den förkroppsligade sanningen och rättvisan. Upphovsmannen till detta mysteriespel hade inte behov av en papegoja utan av en förslagen, lidelsefull aktör, inte av en operpersonlig ”funktion” utan av ett namn som var populärt².

Rättegången mot Sementjuk och Startsev var över i slutet av maj. Processen mot Zinovjev och Kamenev inleddes i mitten av augusti. Ännu i maj var det för övrigt knappast någon som exakt visste när processen skulle hållas — eller om den över huvud taget skulle bli av. Stalin kallade till sig den ene ”trogne medarbetaren” efter den andre för att få hjälp att underhandla med de hårt ansatta ledarna för ”Förenade trotskistiska och zinovjevska terroristcentrum” (vems fantasifoster var det: Kremls eller Lubjankafangelsets?). Det gällde att på ett övertygande sätt klargöra för dem, att deras enda chans att behålla livhanken var att gå med på hans villkor. För dessa män, som saknade alla — till och med de torftigaste — principer eftersom de för längesedan gått ned sig i lögnernas, bedrägeriernas, intrigernas och de ständiga ”åsiktsbytenas” träsk, var det fysiska överlevandet den enda återstående drivkraften. Alltså skulle det nog inte vara alltför svårt att krossa dem än en gång. Det gällde bara att se till, att de inte av något oväntat, oförutsägbart skäl fick för sig att spela ett ”fördärvligt spratt” mitt för näsan på utländska diplomater och journalister. På den scenen kunde Stalin själv inte agera — ansvaret för operationen och dess utgång vilade helt på Vysjinskij. Inte bara bildligt

² Ambulansläkaren i Leningrad Michail Borisovitj Golosjtjekin skriver till mig, att han på 1950-talet träffade sin kvinnliga kollega G B Feldman på Botkinsjukhuset i Moskva, där hon då tjänstgjorde. Trots att Vysjinskij inte snålat med smickrande omdömen om denna ”spröda men modiga kvinna”, uttalade hon sig allt annat än smickrande om honom. Han hade uppträtt grovt och sårande mot henne när han tagit emot henne före och under processen. Detta bekräftar ytterligare processens spekulativa karaktär. En konkret människas öde berörde åklagaren inte det minsta, hans uppdrag var att genomföra en psykologisk offensiv mot befolkningen för att inför den första av ”århundradets processer” — de tre moskvarättegångarna — få rykte om sig att vara lagens omutlige väktare.

utan också bokstavligt höll sig Ledaren undan: han tog semester i Sotji.

Samtidigt pågick en intensiv psykologisk direkt och indirekt bearbetning av befolkningen. Det gällde att skapa en allmän fond av framtida lycka och gränslös optimism; det skulle bli en den oövervinnliga, eviga ungdomens fest — ty, som det hette i en slagdänga från den tiden: ”i vårt unga, vackra land är alla unga nu”. Kapitalismens föraktliga legoknektar, spioner och sabotörer hade förgripit sig just mot detta: mot det evigt unga landets eviga och lyckliga ungdom.

Gymnastikfestivalen, piloterna Tjkalovs, Bajdukovs och Beljakovs direktflygning från Moskva till den lilla ön Udd i Fjärran östern, deras återkomst, mötet med Stalin på flygfältet Sjtjelkovo utanför Moskva det var sådant som väckte människornas intresse dagarna före processen. ”Om du vill bli som Tjkalov” — förklarade landets främste publicist Karl Radek på sitt ständigt lika högrävande sätt — ”skall du följa vår ledares och lärares, Stalin, maning: studera, studera och åter studera så att vi kommer i kapp och går om kapitalistvärlden”. Chefen för flygindustrins huvudstyrelse Michail Kaganovitj, organisatören bakom den första långflygningen, tilldelades *Leninorden*. Han var lycksalig! Kameraobjektiven registrerade hur riddaren log och skakade hand med Stalin och bilderna i pressen var en maning till hela befolkningen att dela hans glädje. En annan högtid i familjen lovade också att bli hela folkets: strax innan processen började uppkallades teatern i den judiska autonoma regionen Birobidzjan efter Lazar Kaganovitj.

Också det politiska livet sjöd: tidningarna meddelade, att det bildats en kommission med uppdrag att utarbeta ett förslag till grundlag för RSFSR; på republikansk nivå skulle den utveckla Stalins för hela landet giltiga idéer om demokrati och humanism. I kommissionen ingick Jezjov, Bucharin, Stetskij, Jakovlev, Pasjukanis, Krylenko, Vysjinskij och Jevgenij Jevdokimov... Den ende som överlevde var Vysjinskij — övriga förintades. Men det skulle dröja en tid... För ögonblicket kändes det enbart inspirerande och hoppingivande att man bildat denna representativa kommission i ett sådant ädelt syfte. Av Anna Larina-Bucharinas memoarer att döma var det knappast någon slump att Bucharin hade varit på så utomordentligt humör i Paris (varifrån han nyligen återvänt) — han var fylld av förhoppningar om att livet i landet skulle demokratiseras: det var dags för den underbara, alltigenom storslagna *Stalinkonstitutionen*. Han inväntade sin sons födelse och tog därefter obekymrat semester i Pamir: vad brydde han sig om de dödsdomar som väntade de där ”skurkarna” och ”asen” — så kallade han Kamenev och Zinovjev.

Några dagar innan processen inleddes revolterade Franco i Spanien — nyheten om detta väckte allmän bestörtning och påverkade opinionen. Till och med denna verkligt internationella tragedi visade sig gå att utnyttja i Stalins scenario: de åtalade kopplades samman med aktuella tidningsrubriker — som de femtekolonnare de var hade de planerat ett liknande uppror i sitt eget land, men tack vare det ärorika NKVD och Stalins genialitet hade de oskadliggjorts i tid...

I många år florerade påståendet, att Vysjinskij inte skulle ha haft något att göra med förspelet till rättegången — med ”utredningen”, tortyren eller med att offrens öde var avgjort på förhand — utan att hans roll bara varit att på ett skickligt sätt verkställa beslut som fattats utan hans medverkan och över huvudet på honom, offentliggöra dem och ge dem den juridiska utformning de behövde. Men det förhöll sig inte på det sättet. Nyligen publicerat arkivmaterial, bland annat dokument, som återges av D Volkogonov i boken *Triumf och tragedi* visar övertygande, att Vysjinskij och Ulrich på eget initiativ begärde instruktioner av Stalin om hur vissa fångar skulle behandlas:

Vi anser det nödvändigt att döma de huvudanklagade till arkebusering och övriga åtalade till fängelsestraff av skiftande längd. Vi anhåller om Edra instruktioner.

A Vysjinskij. V Ulrich.

Ett kolossalt stort antal sådana förfrågningar gjordes, och vare sig svaren blev ingående eller kortfattade var de alltid konkreta. Ulrich rådgjorde också med Stalin om hur det skulle bli med arkebuseringsdomarna: verkställas eller inte? ”Kamrat Vysjinskij anser, att domarna kan verkställas”, informerade han Stalin. Observera: Vysjinskij hade uttalat sin åsikt redan *innan* han instruerats av Stalin. Han hade alltså direkta fullmakter. Annars skulle han aldrig ha vågat sticka ut huvudet.

Arkivmaterialet krossar också en annan — och ”trösterik” — myt: att Vysjinskij bara skulle ha haft *kännedom* om vad NKVD:s förhållningsledare sysslat med (tortyr, hån, utpressning, hotelser etc.) och att han rentav skulle ha *tystat ned* saken — men i varje fall inte själv (”personligen”) deltagit i dessa illdåd. Tyvärr är det inte med sanningen överensstämmande. Adelsmannen Vysjinskij nedlät sig knappast till att själv (”personligen”) misshandla fångar (i varje fall finns det hittills ingenting som tyder på det), men enligt trovärdiga uppgifter av offer och ögonvittnen framtvungade han själv (”personligen”) behövliga vittnesuppgifter genom att hota med arkebusering och med att förinta den åtalades familj och genom att låta ännu brutallare (!) sadister ta sig an offren. Det var hans sätt att öva tillsyn över förundersökningen.

I fallet Zinovjev förhöll det sig naturligtvis en smula annorlunda. Eller rättare: helt annorlunda. Där avgjorde Den Högste allt. Men processens uppläggning, taktik och alla detaljer hade Vysjinskij och Ulrich utarbetat tillsammans. Volkogonov bekräftar också detta: ”Det finns uppgifter om, att Stalin mötte A J Vysjinskij och V V Ulrich flera gånger före processerna. Bland generalsekreterarens handlingar finns inte ett spår av hans samtal med dessa experter på 'rättskipning', men man kan förmoda, att samtalen hade karaktären av instruktioner.” Innan Ledaren och Läraren tog semester vid Svarta havet hade han till och med redigerat och godkänt åklagarens plädering — detta berömda exempel på den store vältalarens glödande retorik.

Detta slags blodiga skådespel hade sedan länge utspelats i Pelarsalen i Fackföreningarnas hus. Här hade den politiske provokatören Ivan Okladskij, som avslöjat sina kamrater i partiet Folkviljan, fått sin dom. Detsamma gällde den berömde socialistrevolutionären Boris Savinkov, de åtalade i Sjachtyaffären, mensjeviker, medlemmarna av det mytiska ”Industripartiet” och de engelska ”skadegörarna”. Men för den första akten (liksom de båda följande) i det vanvettiga dramat hade Stalin valt en betydligt mindre lokal i Fackföreningarnas hus: Oktobersalen, där det med nöd och näppe rymdes trehundra personer. Två tredjedelar av publiken bestod av NKVD-medarbetare. Övriga platser gick till utländska diplomater, sovjetjournalister (efter en speciell lista), utländska korrespondenter och berömda, noga kontrollerade utländska gäster. De möttes av ett slagord på väggen; där krävde ”Moskvas arbetare” med väldiga bokstäver: ”Död åt de galna hundarna!”

Flera av de framstående partipolitikerna, som satt på de anklagades bänk tillsammans med provokatörer från Lubjanka och internationella äventyrare, höll ärligt och samvetsgrant sina löften till Stalin. Om denna process och de båda följande har det skrivits så mycket att det inte finns anledning att upprepa det.

Låt oss bara peka på en egendomlighet, som etsat sig in i minnet hos folk som var närvarande. Om åklagaren ställde en direkt fråga som man inte kunde slingra sig ifrån, brukade Kamenev och ibland också Zinovjev be Vysjinskij själv formulera svaret. Vysjinskij var tillmötesgående och suggererade svaret i frågeform: ”Är det riktigt att...”, ”Bekräftar ni att...”, ”Håller ni med om att...” Och de anklagade svarade kort och koncist: ”Ja, det är riktigt”, ”Ja, så var det”...

En av dem som följde processen erinrar sig följande: ”Jag minns särskilt ett tillfälle då de åtalades 'samarbete' med åklagaren gick snett. Gång på gång hade Vysjinskij krävt, att de skulle besvara följande fråga med ett entydigt ja:

— Upprättade ert Förenade kontrarevolutionära trotskistiskt-zinovjevskas centrum kontakt

med Bucharins, Rykovs, Tomskijs och Uglanovs centrum?

Varken Zinovjev eller Kamenev svarade entydigt. Vysjinskij citerade då deras jakande svar under utredningen och krävde, att de skulle bekräfta det... Och till slut fick han önskade svar...”

Låt oss påpeka ytterligare en detalj: för första gången använder sig åklagaren av rena okvädningsord. Det var inte fråga om det fräna uttryckssätt som alltid varit karakteristiskt för honom utan om rena förolämpningar, som Dramatikern kanske inte direkt lagt i hans mun men som otvivelaktigt uttalades med hans välsignelse. Åklagaren nöjer sig inte längre med sådana vackra oratoriska glosor som ”banditer”, ”skurkar”, ”skojare” och ”föraktliga äventyrare, som med sina smutsiga fötter söker trampa ned de väldoftande blommorna i vår socialistiska trädgård”. Han finner andra karakteriserande bilder i det rika och mäktiga språket: ”lögnhalsar och narrar, värdelösa pygméer, mopsar och byrackor, som gläfsar mot en elefant”, ”illistiga nidingar”, ”vidriga kräk” — sådana uttryck väller hela tiden ur den hyperintellektuelle högste lagmannens mun och får ersätta det enda som är en jurist värdigt: ovedersägliga, otvivelaktiga bevis. Några bevis existerade inte, men invektiven skapade en psykologisk illusion av att de gjorde det.

Den aggressiva pläderingens höjdpunkt kom i finalen:

Fienden är lömsk! En lömsk fiende får inte skonas. [En parafra på en kannibalisk formulering av Gorkij, som för övrigt hade avlidit under mystiska omständigheter två månader före processen: 'Om fienden inte kapitulerar, blir han förintad.' Hela folket uppreste sig vid underrättelsen om detta mardrömslika illdåd. Hela folket bävar och harmas. Som representant för åklagarämbetet förenar jag min upprörda, indignerade röst med folkets protester!...

Jag kräver, att de galna hundarna skall skjutas — alla utan undantag!

Samtals- och tidningspråket övertog omedelbart åklagarens vokabulär. Då Bucharin underrettades om att också hans namn hade figurerat under processen kom han hemstörtande från Centralasien och protesterade i brev till Stalin, Politbyråns medlemmar och Vysjinskij mot ”de ohyggliga anklagelserna”. I sitt brev till Vorosjilov skrev han rentut: ”Jag är förtjust över att de där hundarna är skjutna.” Det som frapperat mig är inte att han var ”förtjust” utan att han citerade: den framstående teoretikern och partifavoriten hade tidigare utmärkt sig som en originell stilist, som inte behövde låna en före detta mensjeviks och provinsial frasmakares vokabulär. Men det förefaller som om det behovet hade uppstått.

Alla talade plötsligt samma språk som åklagaren. Till och med de främsta publicisterna. Karl Radek krävde, att ”Trotskij och Zinovjevs fascistliga” skulle ”betala med sina huvuden”, och han förutspådde, att ”de inte kommer att undgå världsproletariatets förbannelser”. Pjatakov manade: ”Förinta utan förskonande dessa föraktliga mördare och förrädare! De måste förintas, förintas som kadaver. Det är utmärkt att NKVD-organen har avslöjat denna liga. Utmärkt att den kan förintas. Ära vare NKVD-männen.” Christian Rakovskij underströk, att ”ingen förskoning kan komma i fråga”, och han krävde, att ”de galna hundarna” skulle skjutas. Ingen av dessa författare skulle bli långlivade — deras maningar uppmärksammades och vändes mot dem själva.

Den ännu helt okände unge Boris Ponomarjov — senare sekreterare i Centralkommittén, suppleant i Politbyrån, partiideolog och expert på den internationella arbetarrörelsen — publicerade brådstörtat och på flera språk sitt första vetenskapliga arbete: *Trotskajs och Zinovjevs liga är en ren fascistagentur*. Broschyrens vetenskapliga kvaliteter skall vi förbigå med tystnad, men om vokabulären kan sägas, att den påtagligt kreativt utvecklade och berikade åklagarens stil. ”Borgarfascistiska hundar”, ”galna trotskisthundar”, ”samhällets avskum”, ”ruttet folk”, ”terroristbanditer och missfoster” — detta är några pärlor tagna på måfå ur detta numera oförtjänt bortglömda verk.

I politikernas, vetenskapsmännens och journalisternas spår följde författarna, ordkonstens mästare. ”Vi vänder oss till domstolen och kräver... att folkets fiender döms till samhällsskyddets strängaste straff” — denna hovsamma maning undertecknades av Konstantin

Fedin, Leonid Leonov, Boris Pasternak och många andra. Poesin gav stora möjligheter till metaforiska och svulstiga uttryck. Aleksej Surkov gjorde dikt av Vysjinskijs plädering:

Schakalens ondska och hyenans hat
 har gjort förrädarna till mördare.
 Kring deras svarta illdåd står
 en vidrig stank från ruttna lik...
 På det att ormens dödsgift aldrig mer
 skall drabba oss med hugg i hemlighet
 må dessa kräldjurs hjärtan bli
 förskade av Kirovs eld och blod.
 Må folkets dom i obarmhärtigt ljus
 dra fram förrädarklickens vidrighet.
 Det finnes ej försvar och nåd för den
 som mot sin ledare har handen lyft.

Innan Vysjinskij började sin plädering, förklarade han, att man till följd av Zinovjevs, Kamenevs och andras uppgifter hade beslutat inleda förundersökning mot Bucharin, Rykov, Tomskij, Uglanov, Radek och Pjatakov...

Tomskij begick omedelbart självmord. Han efterlämnade ett brev till Stalin: ”... jag vänder mig till Dig inte bara i Din egenskap av partiets ledare utan också i Din egenskap av gammal stridskamrat, och min sista önskan är: Tro inte på Zinovjevs fräcka förtal, jag har aldrig ingått i något block tillsammans med honom och aldrig deltagit i någon konspiration mot partiet...” Trots att han var en intelligent människa, begrep han inte, att det inte var fråga om ”fräckt förtal” från Zinovjevs sida — det handlade helt enkelt om en pjäs, som ”den gamle stridskamraten” personligen hade diktat ihop och som Zinovjev lydigt spelat med i³. De övriga (ännu inte anhållna) sattes under bevakning. Alla utom Rykov och Bucharin: de fick respit — det fanns ingen anledning att störta i väg, Stalin tyckte om att leka ”katt och råtta”.

Zinovjev, Kamenev och andra åtalade i processen arkebuserades den 25 augusti, nästan omedelbart efter domen: Folkens Ledare höll sitt bolsjevikiska hedersord. När de dömda skulle föras ut och avrättas, utbrast Aleksandr Smirnov enligt vad välinformerade personer har omvitnat:

— Vi fick vad vi förtjänar.

Det är nog den mest träffande värderingen av det som skedde. Till Stalin i Sotji kunde Vysjinskij rapportera, att uppdraget hade utförts med framgång. Men själv fick han inte ta semester utan måste kavla upp ärmarna och ta itu med följande process. Bucharin och Rykov hade krävt en konfrontation med Grigorij Sokolnikov, som nu också satt anhållen⁴, och redan

³ Michail Petrovitj Tomskij, bolsjevik sedan 1904, delegat vid 5:e partikongressen (i London), deltagare i februari- och oktoberrevolutionerna var mångårig ledamot av Centralkommittén och Politbyrå samt ledare för de sovjetiska fackförbunden. Från 1932 och fram till sitt självmord var han chef för Förenade statsförlagen. Efter revolutionen ingick han i Centrala exekutivkommitténs revolutionstribunal, och med hans medverkan dömdes bland annat de vänsterrevolutionärer, som hade varit inblandade i mordet på den tyske ambassadören Mirbach och organiserat upproret. Tribunalen avkunnade ovanligt milda, närmast symboliska domar, som för övrigt inte verkställdes: Centrala exekutivkommitténs presidium benådade de dömda.

⁴ Grigorij Jakovlevitj Sokolnikov var bolsjevik sedan 1905 och aktiv deltagare i oktoberrevolutionen. Han var Lenins kamrat i exilen i Schweiz och återvände med honom till Petrograd i april 1917. I nära samarbete med Stalin redigerade han Pravda. Han blev senare finanskommissarie, ambassadör i London och biträdande utrikesminister.

den 8 september kallades Vysjinskij till Kreml för att delta i den. Konfrontationen genomfördes under Kaganovitjs och Jezjovs överinseende. Sokolnikov, som redan var krossad, upprepade sina påståenden från förundersökningen: att Bucharin och Rykov hade deltagit i ”den förenade högerns och vänsterns konspiration”. Men tydligen hade Stalin ruckat en smula på sina planer: han ville uppskjuta processen mot Bucharin och Rykov till det gigantiska dramats tredje akt och i stället koncentrera sig på den andra akten, där Pjatakov, Radek, Sokolnikov, Serebrjakov och några politiker av lägre rang hade tilldelats olika roller. Det viktiga för Stalin var att oskadliggöra Ordzjonikidze; denne motsatte sig öppet och beslutsamt ytterligare avrättningar och hade otvetydigt visat, att han inte skulle acceptera att Bucharin och Rykov arresterades och arkebuserades. Under konfrontationen — den enda Bucharin lyckades utverka — lämnade Sokolnikov inga avgörande uppgifter, men för att det inte skulle se ut som om han hade tagit tillbaka sina tidigare vittnesmål hänvisade han till samtal han haft med Kamenev. Bortsett från den nu arkebuserade Kamenevs beskyllningar saknade åklagarsidan — tills vidare! — konkreta bevis mot Bucharin och Rykov.

Det står fullständigt klart, att Stalin var hjärnan bakom den tillfälliga reträtten: han hade förmågan att reagera snabbt och smidigt på lägesförändringar, han klamrade sig inte maniskt fast vid sina tidigare beslut utan gjorde de korrigeringar som krävdes. Redan följande dag, den 10 september, lämnade Vysjinskij ut ett pressmeddelande om att förundersökningen i fallen Bucharin och Rykov hade lagts ned eftersom det saknades bevis för att de deltagit i en konspiration. Utan Stalins direkta instruktioner skulle han naturligtvis aldrig ha kunnat göra ett så kategoriskt uttalande. Och det var fråga just om instruktioner, inte om samtycke! Samtycke innebär, att initiativet hade tagits av någon annan. Och ett *sådant* initiativ vågade ingen ta.

Jezjov, som hade efterträtt Jagoda som inrikeskommissarie, fortsatte att samla in (tvinga fram!) vittnesmål mot Bucharin, Rykov och andra undergångsdomda. Vysjinskij däremot demonstrerade lagens, objektivitetens och rättvisans seger. Var och en hade sin roll att spela.

Nästan samtliga som figurerade i den andra processen var redan kuvade och i praktiken hjärntvättade av den pålitlige Jezjov. Några hade gjort motstånd en kortare tid. Den troligen siste som arresterades var Radek — veteranen från den polska och den tyska socialiströrelsen, en av det tyska kommunistpartiets grundare och en man som stod Politbyrån och Stalin nära. Han var världsberömd — alla insåg, att just hans namn var en garanti för att processen skulle väcka sensation utomlands. Hans uppgifter inför rätta skulle få en särskild tyngd — givetvis under förutsättning att han gav med sig. Och Stalin visste, att Radek absolut skulle ge med sig — han var beredd att göra vad som helst för att behålla livhanken. Därmed hade Vysjinskij fått en mäktig allierad.

Just då hade Sovjetunionen besök av en kär gäst: den tyske författaren Lion Feuchtwanger, som hade flytt undan nazismen. Han var nästan mer känd i Ryssland än i hemlandet och västvärlden. Han inbjöds till den planerade processen för att spela den auktoritative, lidelsefrie iakttagarens roll. Några dagar före processen togs han emot av Stalin, som ägnade mer än en timme åt ett samtal med honom. Senare skrev Feuchtwanger att Stalin ”började tala om publicisten Radek”. (Så märkvärdigt! Vem skulle han annars ha talat om? Det var ju honom han fäste alla sina förhoppningar vid...) ”Och sorgset och upprört förklarade han, att denne var den populäraste personen bland de åtalade i den andra trotskistprocessen, och han berättade om sina vänskapliga (!) relationer till denne man... Han berättade om ett långt brev, som Radek hade skickat till honom. I brevet hade Radek försäkrat, att han var oskyldig och han hade anfört en mängd falska argument för saken. Men under trycket av vittnesuppgifter och bevis hade Radek bekänt dagen därpå.”

Naturligtvis existerade det varken vittnen eller bevis — men däremot påtryckningar. Radek gjorde Ledaren till viljes. Nästan hela den avslutande monologen — slutordet — ägnade han,

helt i enlighet med scenariot, åt Bucharin. ”Han och jag är nära vänner” (vi känner igen Stalins sätt att uttrycka sig), ”men intellektuell vänskap är starkare än all annan vänskap... Jag var övertygad om, att han skulle lämna hederliga upplysningar till de sovjetiska myndigheterna. Därför ville jag inte, att han skulle föras fängslad till kommissariatet för inrikes ärenden...”

I jämförelse med rättegången mot Zinovjev verkade denna process inte lika ansträngande för Vysjinskij. De åtalade lade frivilligt huvudet på stupstocken och drog också med sig sina vänner. För att göra det hela lättare för åklagaren tog de ibland på sig vissa av hans besvärliga uppgifter. Kände en och annan av dessa män, som delade den otympliga och ansvarsfulla processens börda med Vysjinskij, att denne — om inte helt så i varje fall delvis — var upptagen av helt andra och strängt privata bekymmer?

Här måste vi avbryta den kronologiska skildringen och göra en utviking.

De dokument, som jag nu har framför mig, daterar sig från slutet av 1920-talet och början av 1930-talet och berör sådant som inte har tilldragit sig historikernas intresse: De dramatiska händelserna i samhället, den politiska kampen och människors blodiga död — allt detta förekommer bara som ett avlägset eko i de nästan förmultnade protokollen, intygen och ekonomiska redogörelserna för sådant som vanligtvis kringgås med tystnad: berömda personers livsstil och vardag.

Dussintals celebriteter — värdiga personer, som gjort stora insatser för rysk kultur — hade bildat ett av de första datjakollektiven. Det lever och blomstrar än i dag: byn ”Nikolina Gora”. Bland dess första medlemmar — vilka representerade den vetenskapliga världen återfinns Moskvauniversitetets ryktbare rektor Andrej Januarjevitj Vysjinskij. Han ägde en blygsam envåningsvilla med tillhörande uthus.

1931 blev en betydligt större tomt på Moskvaflodens höga strand ledig. Till dem som gärna ville överta den hörde författaren Vikentij Veresajev och politikern Leonid Serebrjakov, som varit Lenins nära medarbetare, sekreterare i Centralkommittén och tills nyligen generaldirektör för Vägverket. Tomten tilldelades honom.

Inte minst på grund av det lysande sällskap, som brukade samlas hos den berömde datja-innehavaren, kom Vysjinskij då och då på besök: Serebrjakov var god vän med många författare, konstnärer och skådespelare. Efter framgången med *Den franska revolutionens kvinnor* var hans första hustru, Galina Serebrjakova, en lysande stjärna på den tidens litterära himmel.

Vysjinskij tyckte om att promenera längs de välansade skogsstigarna på Serebrjakovs stora tomt. Han njöt av utsikten över floden: ”Man kan inte slita blicken från den”, sade han alltid lika entusiastiskt. Väluppfostrad och galant som han var glömde han inte heller att ge husets värdinna en oskyldig komplimang:

— Ni är en lycklig man ni, Leonid Petrovitj. Allt omkring er är vackert: både tillvaron och datjan.

Herrn i huset log artigt han också. Och tackade.

Fick Serebrjakov någonsin se den där slarviga slängen av rödpennan — unionsåklagaren Vysjinskij's namnteckning under den handling som sanktionerade hans arrestering? Knappast. Vem visade upp en arresteringsorder på den tiden? Man ”arresterade” — och så var det med den saken.

Leonid Petrovitj Serebrjakov anhölls den 17 augusti 1936 — omedelbart efter återkomsten från en lång tjänsteresa till Fjärran Östern i ett uppdrag av synnerlig statlig vikt. Två dagar innan rättegången mot Zinovjev och Kamenev inleddes! Samma natt började hårdhänta gossar under befäl av sadisten Agranov (hans vän Vladimir Majakovskijs ande darrade i sin

himmel!...) tvinga honom att erkänna spionage, sabotage och terrorism. I förundersökningen av detta ytterst viktiga mål deltog unionsåklagaren personligen: det var ju han som snart skulle framträda på scenen och övertyga världen om att det fanns fog för alla anklagelser.

I sin oförtröttliga omsorg om samhällets bästa glömde han inte heller sin egen välfärd. Den 23 augusti krävde han, att "de galna hundarna" Zinovjev och Kamenev skulle arkebuseras, den 24 biföll Ulrich hans begäran, den 25 avrättades de, och den 29 vände sig professorn (inte åklagaren utan professorn!) — helt i enlighet med lagen och de juridiska normerna — till kooperativets styrelse och "hemställde ödmjukt", att "den tomt med alla därpå befintliga byggnader tillhöriga den som folkfiende avslöjade L P Serebrjakov" skulle överlåtas på honom, medlemmen av kooperativet, A J Vysjinskij.

Den sammetsljuva semestersäsongen, som många av stugägarna tillbringade i södern, hindrade styrelsen från att sammanträda med den snabbhet som fallet anständigtvis krävde. Men den 23 oktober höll styrelsen sitt första sammanträde. Ordförande var en bolsjevik-veteran och politiker med oklanderligt rykte, Nikolaj Semasjko, och i sammanträdet deltog en medlem (dock icke styrelsemedlem): den store operasångaren Ivan Semjonovitj Kozlovskij. Naturligtvis biföll kooperativet underdånigt den mäktige "kamratens" begäran och överlät hans gamla tomt och datja på Moscow News dåvarande chefredaktör Michail Markovitj Borodin, mest känd som förutvarande politisk rådgivare åt Sun Yat-sen. Till den förutvarande ägaren (Vysjinskij) betalade den nye ofördröjligen priset för datjan och andra byggnader samt "omkostnaderna för tomtens planering": 38 900 rubel.

...Det var alltså i november 1936. Serebrjakov hade redan avtvingats alla de bekännelser som Folkens Ledare ville ha: det stod klart, att den man, som nyligen betecknats som Lenins nära medarbetare, hade stått i spetsen för ett antisovjetiskt trotskistcentrum, planerat terrorhandlingar mot Stalin och Beria och sålt Transkaukasien till främmande makt för en överkomlig summa... I december närmade sig utredningen slutet och Sovjetunionens riksåklagare började ägna sig åt nästa grandiosa, blodiga skådespel.

Samtidigt utspelades i Nikolina Gora ett annat drama — långt mindre effektivt men betydligt mer angeläget för den främste regissören. Och minst lika engagerande. I synnerhet som han också hade huvudrollen i denna uppsättning.

Han hade fått datjan. Nu gällde det pengar.

Just det: nu gällde det att slippa betala insatsen för den nya (kooperativa!) datjan, som han länge drömt om i hemlighet och till sist blivit ägare av. Förutom datjan ville han också få ut vad den var värd. Ett dubbelklipp! Det var vad landets främste jurist hade i kikarn. Allt som återstod var att sätta planen i verket.

Hans brevarkiv gör det möjligt för oss att uppleva dramatiken i denna för världen osynliga kamp.

Intendenturavdelningen vid SSSR:s åklagarämbete föranstaltade om snabbreparation av Serebrjakovs villa. Syftet var uppenbart: dels att utplåna alla spår efter den tidigare ägaren och dels att glädja den nye — den allsmäktige chefen. Man höll sig inom lagens rāmärken: till åklagarämbetet girerade kooperativet kostnaderna för reparationen, 20 000 rubel; kooperativets medlem Vysjinskij hade täckt utgifterna.

Januari 1937. Processen närmar sig. På de anklagades bänk sitter Lenins vapenbröder: de berömda bolsjevikerna Jurij Pjatakov, Karl Radek, Grigorij Sokolnikov och Leonid Serebrjakov... Vysjinskij skriver sin lidelsefulla plädering, och mellan varven skickar han torra inlagor till SSSR:s centrala exekutivkommitté och anhåller om att datjan skall fråntas kooperativet och övergå i statens ägo; han skriver till SSSR:s åklagarämbete (det vill säga: till sig själv) och anhåller om att Serebrjakovs (nyreparerade) datja skall rivas och en ny uppföras på samma tomt av arbetskraft från intendenturavdelningen; han kräver, att kooperativets

styrelse skall återbetala inte bara de 20 000 rubel (som den obehövlige reparationen kostat) utan också Serebrjakovs insats, 17 500 rubel (några dagar senare uppträder Vysjinskij som Serebrjakovs åklagare).⁵

Det gick dock betydligt enklare och snabbare att ta kål på offret än att tillskansa sig offrets pengar.

— Var god och berätta när ni återupptog er antisovjetiska brottsliga verksamhet, inledde åklagaren artigt förhöret den 24 januari 1937.

”Återupptog?”... Man hade inte ens diskuterat, att han skulle ha ägnat sig åt något sådant också tidigare (man får alltså förmoda, att han alltid gjort det). Och vad fanns det att diskutera? Centralkommitténs före sekreterare, före chefen för Röda armens politiska styrelse och före kommissarien för kommunikationsväsendet tog beredvilligt, ja nästan ivrigt på sig skulden för allt som åklagaren föreslog. Mörda Beria? Javisst — och Stalin också.

— Ni hade alltså för avsikt att mörda Stalin?

— Ja, naturligtvis, självklart hade jag det.

— Tack, sätt er.

Samma datum, den 24 januari, beslutas om att förvaltningen av kamrat Vysjinskijs ”under byggnad varande” (!) datja övertagits av finansstyrelsen vid Folkkommisariernas råd. Därmed hade lagens främste tillskyndare åstadkommit en unik situation: på en tomt tillhörig ett kooperativ uppfördes en statlig byggnad, men dess innehavare — som alltjämt var medlem av kooperativet — behövde inte betala någon insats och hade inga skyldigheter gentemot kooperativet. Men vem vågade ifrågasätta det rättmätiga i den absurda situationen när den man som hade skapat den inte var en lagbrytare utan tvärtom lagens främste tillskyndare?

Om den höge ämbetsmannen slapp betala var det i stället enkla bokhållare som fick stå för de faktiska kostnaderna. De var oförmögna att fatta den dialektiska sanningen i de order de drabbats av. Inte i något juridiskt dokument lyckades dessa petiga krångelmakare finna svaret på den avgörande frågan: hur och med vilken motivering skulle de till denne oegennyttige medlem kunna återbetala inte bara hans egen insats utan också de pengar som satts in av mannen han avrättat?

Ja, han hade avrättat honom. Den 30 januari, omedelbart efter att domen blivit offentlig, arkebuserades Serebrjakov och nästan alla hans medåtalade. Avrättningarna föregicks av åklagarens fräna slutplädering (”Jag anklagar... dessa de grövsta bland förbrytare, vilka förtjänar ett enda straff — arkebusering, döden!”) och Serebrjakovs slutord (”Det känns tungt att erkänna, att jag... till slut blev en folkfiende och hamnade här på de anklagades bänk.”)

Serebrjakov visste naturligtvis inte, att riksåklagaren, som tagit ut sig på att håna de på förhand dömda, skulle åka ut till tomt nr 14 i Nikolina Gora och under långa vinterkvällar njuta av trevnaden i hans arbetsrum, i hans ”voltageänstol” och under hans kinesiska golvlampa... Om han hade vetat det hade det kanske varit svårare för honom att erkänna.

”De dömdas privata egendom konfiskeras”, hette det i domslutet. Jag vet inte vad som skedde med de övrigas tillhörigheter, men i fallet Serebrjakov verkställdes den delen av domen bara delvis. Ty insatsen — ”privat egendom” till ett värde av 17 500 rubel — tillföll inte statskassan. De pengarna fick Vysjinskij — om än inte utan gnissel.

⁵ I ett bandinspelat telefonsamtal har åklagarens dotter Zinaida Andrejevna försäkrat, att NKVD tvingade hennes far att flytta till Serebrjakovs datja. Mycket möjligt! Ty detta allsmäktiga ämbetsverk kunde efter eget gottfinnande spärra in människor både i gravar och palats. Men till skillnad från dem som fått graven på sin lott protesterade Vysjinskij inte särskilt högljutt mot det straff han fått; närmare bestämt gjorde han vad han kunde för att inrätta sig så bekvämt som möjligt i sitt palats. Det lyckades han med, precis som han lyckades med allt annat i tillvaron.

Eftersom ingen ekonom kunde fatta anledningen till att den konfiskerade insatsen inte skulle tillfalla staten utan hamna i ”privata händer”, vände sig kooperativet genom finansstyrelsen vid Högsta sovjet — Centrala exekutivkommitténs efterträdare — till sekreteraren i dess presidium Aleksandr Fjodorovitj Gorkin. Omgående avsändes ett brev från det sovjetiska åklagarämbetets sekretariat; det hade diarienumret 1/632 och var undertecknat av sekretariatets chef Ivan Grigorjevitj Charlamov. Denne Vysjinskijs trogne vapendragare — som följde sin herre genom hela dennes slingrande och stormiga karriär och som denne så småningom utsåg till chef för Styrelsen för service till diplomatiska kåren (en givande befattning, där han ställde till med skandal men lyckades undgå följderna) — hade en fascinerande förmåga att åstadkomma smidiga formuleringar, som innehöll både piska och morot. ”Då den nya [! datjan började uppföras, hade kamrat Vysjinskij för avsikt [!!] att betala dess pris... Men då det stod klart vad de totala kostnaderna för den på tomt nr 14 nybyggda datjan skulle belöpa sig till, kunde det icke komma på fråga [!!!] att kamrat Vysjinskij skulle förvärva denna såsom sin egendom. På grund av att återbetalningen av 37 500 rubel [dvs de 20 000 plus Serebrjakovs insats på 17 500 rubel] fördröjts så länge att det försatt kamrat Vysjinskij i ett besvärligt läge [!] ber jag Eder föranstalta om att nämnda summa insättes på hans konto.”

En hög tjänsteman i Folkkommisariernas råd, M Rydajev, såg omgående till att datjainnehavaren, som försatts i ett besvärligt läge, fick vad han begärt. Men på dokumentet finner vi (till vår häpnad) en resolution skriven av en okänd hand: ”Då ärendet rapporterades till kamrat A F Gorkin, fastställde denne, att summan icke skall gireras innan han personligen diskuterat frågan med kamrat A J Vysjinskij.” En exempellös djärvhet på den tiden!

Blev samtalet av? Mycket möjligt. Men... Nu var det år 1938 och kamrat Vysjinskij ägnade sig åt ett nytt uppdrag från partiet och regeringen — han förberedde den mest grandiosa av de blodiga politiska skenrättegångarna: processen mot Bucharin och Rykov. Hans inflytande växte snabbt och hans makt ännu mer. Knappast någon vågade sätta en käpp i hjulet för honom.

A F Gorkin konstrade inte någon längre tid. Betalningsordern skrevs ut av en enkel pedant — ”Gattjenko, föreståndare för Moskvaområdets datjor” (så betecknas han i dokumentet) — som dock förklarade, att ”vid gireringen av begärda summa till kamrat Vysjinskij” skulle ”2 574 rubel avräknas avseende kostnad för tillverkning av draperier till åtta fönster för hans räkning”. I arkiven finns inga uppgifter om reaktionen på denna dyrbara betalningsorder. Två veckor senare står det dock antecknat på en arkivhandling: ”Totalsumman utbetald.” Högste åklagaren hade vunnit också denna segslitna, besvärliga tvist och övertygande bekräftat sin rätt att kallas landets främste jurist.

Statsdatjan på den kooperativa tomten stod snart färdig; officiellt (handlingen finns bevarad) hade arbetena kostat statskassan 600 000 rubel; tillsammans med draperierna, som bekostats av Folkkommisariernas råd, och de statliga dörrmattorna överläts datjan kostnadsfritt till innehavaren, som blev så förtjust i den, att han under andra världskriget — samtidigt som nazisterna ryckte fram mot Stalingrad — anslöt ytterligare en tomt till den utan att begära tillstånd av någon. Tomten bestod av en bergssluttning och ett stycke flodstrand. Han kringgärdade den med staket och ställde kooperativet inför fullbordat faktum, varigenom området kring tvåplansvillan utökats till omkring 15 000 kvadratmeter. Han lät bygga swimmingpool, tennisbana, volleybollplan och annat till gästernas trevnad, ty datjans innehavare var själv inte intresserad av sport utan nöjde sig med ensamma promenader på skogsstigarna bakom det höga planket.

Gamla ortsbor berättar, att han vid ett tillfälle — 1943 eller möjligen 1944 — skulle ha fått besök av Stalin, som förklarade sig nöjd med huset och utsikten från branten. Det är möjligt att Stalin aldrig besökte honom — men ryktet gick, och det var tillräckligt för att höja datjainnehavarens prestige. Fast hur skulle den egentligen ha kunnat höjas? Det finns ett tak

till och med för prestigen.

Däremot hade den avrättade Serebrjakovs familjemedlemmar ingen datja att bo i. Galina Iosifovna Serebrjakova, som hade lämnat Leonid Petrovitj och gift om sig med hans vän Grigorij Sokolnikov, förlorade vid en och samma process sina båda män, genomgick lägerhelvetet och återvände först efter sju ton år. Samma öde väntade Leonids och Galinas dotter Zorja, som efter sin frigivning fick vänta på faderns återupprättelse i drygt trettio år.

Vid krigsslutet föll också Michail Markovitj Borodin offer för repressionen. Efter bara ett och ett halvt år i Vysjinskijs gamla datja hade han bytt den mot en rymligare, som tillhört (den arresterade) Aleksandr Gavrilovitj Sjljapnikov — bolsjevik sedan 1901 och Sovjetryslands förste arbetskommissarie. Men några år senare fick han dela dennes öde.

Vysjinskij fanns inte längre i livet när Zorja Leonidovna återvände från förvisningen. I den datja, som hon vuxit upp i och blivit vräkt från, bodde åklagarens familj kvar. Vysjinskijs hustru, Kapitolina Isidorovna, vägrade att släppa in den före detta lägerfångnen — Zorja var ju dotter till en folkfiende medan Kapitolina Isidorovna själv var änka efter en framstående statsman och partifunktionär.

Visserligen tvingades åklagarens familj lämna sin älskade datja två år senare. Men det var inte särskilt synd om dem: sedan flera år tillbaka hade Andrej Januarjevitj haft en egen reservdatja, som ingen kunde ta ifrån familjen. Den 14 oktober 1945 hade Stalin undertecknat Folkkommisariernas råds beslut nr 2638 enligt vilket personer, som hade gjort särskilda insatser under kriget, förlänades datjor med därtill hörande möbler och draperier för fönstren. En av de bemärkta var akademiledamoten Vysjinskij, som tilldelats en datja i byn Lutsino. Den fick änkan och dottern nöja sig med — inte i egenskap av efterlevande till åklagaren och bödeln utan till vetenskapsmannen och forskaren.

Men det skulle alltså dröja ytterligare trettio år. Under den tiden var datjan på tomt nr 14 i flera andra höga ämbetsmäns ägo. Men bara under kortare perioder. Mestadels stod den tom: enligt gamla ortsbor vilade det en förbannelse över den. Vysjinskijs lilla datja, som likaså hade haft alla möjliga ägare, förvärvades slutligen av dirigenten Gennadij Rozjdestvenskij. Han fann den inte alls för trång, men enligt vad Gennadij Nikolajevitj nyligen anförtrott mig, hände det ibland att Storinkvisitorns ande återvände och väckte förvirring, ångslan och köldrysningar.

Mer än ett halvsekel efter vräkningen har historikern och filosofie doktorn Zorja Serebrjakova åter fått tillstånd att bo i datjan, som hon numera kanske kan kalla sin. Med hennes återkomst till barndomen slutar ett livsdrama, som inte ens en Shakespeare hade kunnat drömma om. Men hur skulle hon kunna leva i den datjan — i blodstemplett?

När vi lämnade Vysjinskij befann han sig i Oktobersalen i Fackföreningarnas hus, där Karl Radek höll sin slutmonolog. Han hade schackrat färdigt med djävulen. Han anspelade själv ganska tydligt på det:

— När jag kom till inrikeskommissariatet, sa förhørsledaren: ”Ni är ju ingen barnunge. Femton vittnen talar emot er, ni kan inte slingra er, och som den förnuftiga karl ni är kan ni inte ha den målsättningen...” I två och en halv månads tid har jag plågat utredaren. Om någon här hade ställt frågan om vi blev torterade under utredningen, skulle jag ha svarat, att om någon blev torterad så var det inte jag utan förhørsledarna, som jag tvingade att arbeta i onödan...

Inte ens då — och än mindre i dag — var det svårt att gissa vilken typ av ”onödigt arbete” förhørsledarna hade tvingats till. Det bästa för honom hade naturligtvis varit att omedelbart och utan att vänta på deras frågor förklara sig skyldig till spioneri, konspiration och terrorism; därmed skulle behovet av ”onödigt arbete” ha bortfallit. Det pågick ett ”rörligt krig” — om det nu är rätta ordet för en tvekamp, där rovdjuret redan har satt huggtänderna i offret. Stalin

och Vysjinskij behövde Radek för att knäcka den hårdaste nöten: Bucharin. Det var just honom, ”den intellektuelle vännen”, som Radek hade åtagit sig att ”avslöja” efter att han fullständigt knäckt sina stackars förhørsledare genom att konstra i mer än två månaders tid. Zinovjev och Kamenev, som gått med på att schackra, hade blivit lurade på det grövsta och mest primitiva sätt, men i Radeks fall höll Stalin ord. Trots att Radek begärt att inte bli särbehandlad, var rätten barmhärtig nog att inte ta livet av honom: han fick tio års fängelse han hade en roll att spela också under processen mot Bucharin, där han skulle få briljera med sin vältalighet och beslå ”vännen” med lögn om denne fick för sig att neka. Radeks internationella auktoritet skulle ge avslöjanden en tyngd som ingen annans. Men det visade sig, att hans tjänster inte behövdes. Man klarade sig utan honom... Radek överlevde domen i två år; han mördades i fängelset, där någon drämde en tegelsten i huvudet på honom.

Också de övriga åtalade lydde Vysjinskij och följde hans scenario till punkt och pricka. När man läser de stenografiska uppteckningarna, upptäcker man regissörens och aktörernas fina samspel, som ju vittnar om hur omsorgsfulla förberedelser man hade gjort. Maskineriet fungerade med precision och utan att mankera: utan repetitioner hade det inte blivit någon premiär. Men det häpnadsväckande är att flera av de åtalade till och med i denna orimliga situation försökte ge världen något att tänka på. Bara ett exempel på detta: en kort dialog mellan Vysjinskij och den äldste av de åtalade, den sextioårige Nikolaj Muralov, en bolsjevikkveteran med heroiskt förflutet och en av Trotskijs närmaste män.

För att skådespelet skulle bli trovärdigare behövde Vysjinskij understryka, att de åtalade hade gjort motstånd och vägrat att erkänna sig skyldiga men kapitulerat inför en mur av förkrossande (obefintliga) bevis. Därför orerade han länge och väl om att Radek hade satt sig på tvären i mer än två månader och Muralov i hela åtta!

Vysjinskij. Hur kom det sig, att ni bestämde er för att erkänna trots allt?

Muralov. Jag sa till mig själv: Du måste underordna dig statens intressen. Det gäller ju den stat, som jag har kämpat för i tjugotre års tid och som jag har slagits för i tre revolutioner, då mitt liv dussintals gånger hängde på en skör tråd... Och så sa jag till mig själv: Nå, då tar jag väl och säger hela sanningen. Jag vet inte om mitt svar tillfredsställer er eller inte.

Vysjinskij. Jag förstår. Jag har inte fler frågor.

Nej, hur skulle han kunnat ha haft det? Den åtalade hade underordnat sig och ordagrant rabblat upp sin läxa. ”*Jag förstår...*” Åklagaren var nöjd med svaret.

I sitt slutord sände också Pjatakov en ganska genomskinlig avskedshälsning till mänskligheten:

— Besudlad, krossad och berövad allt står jag här inför er, jag har förlorat mitt parti och mina vänner, min familj och mig själv...

Klarare kunde det inte ha uttryckts!... Vad var det egentligen Pjatakov bekände? I varje fall inte brott som han aldrig hade begått. Han bekände de åtalades beredvillighet att *underordna sig*. Man kan väl inte begära av en människa att hon skall förvandla sig till en känslolös klippa?

Aleksej Sjestov, som tillhörde koltrusten Vostokugols styrelse, anklagades för att ha planerat ett terrordåd mot Stalins trogne vapendragare Robert Eiche. Men ett år senare avslöjades den trogne vapendragaren som en svuren fiende och gick snart samma öde till mötes som mannen som velat mörda honom. Åklagaren skulle dock aldrig under några omständigheter erkänna att man begått ett misstag: terroristerna och sabotörerna hade väl knappast tänkt mörda sina medbrottslingar — i så fall var det väl närmast fråga om en internuppiggörelse än om en konspiration mot partiet och regeringen. Enligt åklagaren hade Pjatakov planerat att mörda Kosior och Postysjev, och Serebrjakov hade varit ute efter Nikolaj Jezjovs liv. Dessa Stalins lojala vapendragare fanns inte längre i livet — Stalin var långt snabbare i vändningarna och hade

klarat av mordandet på ett långt enklare sätt än Pjatakov och Serebrjakov.

”Mördaren” Sjestov utropade i sitt slutord:

— Jag ber inte om förbarmande. Jag behöver inget överseende. Den proletära domstolen får inte och kan inte skona mitt liv... Det enda jag begär är att lugnt få gå till avrättningsplatsen och med mitt blod rentvå mig från anklagelsen för förräderi mot mitt fosterland.

Samma besvärjelseformel — ”jag ber inte om förbarmande” — gick igen i samtligas ruelsefulla slutord och var speciellt utmärkande för denna rättegång.

Och så mycket absurdare (jag hittar inget annat ord) framstod försvarets roll. Det som skilde den andra processen från den första var att åklagaren Vysjinskij nu hade ”motståndare”: tre advokater. Dessa försvarade tre personer — Knjazev, Pusjin och Arnold — som inte var särskilt framstående i jämförelse med de huvudanklagade. Man kunde kanske tro, att dessa försvarsadvokater skulle be rätten att visa ”förbarmande”. Men då tror man faktiskt fel.

Jag vet inte, om de tre stackars offren verkligen hade begärt att få försvarare — jag har svårt att tro det, eftersom de måste ha varit medvetna om vem som avgjorde deras öde. Jag kan tänka mig, att Vysjinskij velat ge den ”offentliga” rättegången ett sken av dekorativ laglighet och därför krävt att advokater skulle medverka. Han förstod utmärkt väl, att försvaret inte skulle fördärva skådespelet utan tvärtom höja dess prestige inför den västerländska opinionen. Liksom inför sovjetbefolkningen...

”Försvaret” anförtroddes advokater, som hade avlagt politisk mogenhetsexamen vid tidigare rättegångsformer, samarbetat väl med Vysjinskij och vunnit hans förtroende. Dramatiken blev knappast mindre av att de tre faktiskt var mycket skickliga jurister, som var kända i hela landet och hade arbetat som advokater redan före revolutionen. Nikolaj Kommodov känner jag tyvärr inte till, men utan att hyckla kan jag säga om Ilja Braude och Sergej Kaznatjejev, att de var så kallade ”gudabenådade” advokater, som behärskade den högst raffinerade juridiska och särskilt psykologiska analysens konst. Så mycket mer mardrömslik var därför den roll de tilldelats.

Ur mer än halvsekelgamla tidningar har jag hämtat några smakprov på deras exempellösa ”försvar”.

Ilja Braude: Kamrater domare, jag skall inte dölja, att försvaret befinner sig i en extremt besvärlig och exempellöst svår belägenhet i detta mål. Ty, kamrater domare, en advokat är först och främst en son av sitt land, också han är medborgare i det stora Sovjetunionen, och de känslor av väldig indignation, vrede och fasa, som nu griper varje människa, stor som liten, i hela vårt land, de känslor som åklagaren så briljant beskrev i sitt anförande, dessa känslor kan icke ens försvarsadvokater undgå att hysa...

Jag försvarar järnvägschefen Knjazev, som för att vara den japanska underrättelsetjänsten till behag har låtit tåg med arbetare och rödaarmésoldater spåra ur. Jag skall inte dölja, att när jag läste materialet i målet, bläddrade igenom dokumenten⁶ och lyssnade på förhöret med Knjazev, så var det som om jag hörde dånet av järnvägsvagnarna som krossades och hur döende och skadade rödaarmésoldater stönade... Under press gick Knjazev med på att bli medlem i den kontrarevolutionära trotskistiska organisationen. Och så började Knjazev företa de avskyvärda handlingar som den trotskistiska terrororganisationen hade dikterat för honom.

Sergej Kaznatjejev: Kamrater domare, det är en ohygglig bild av förräderi och svek som har målats upp för oss under dessa dagar. De åtalades skuld är omätlig. Man kan förstå den vrede som har

⁶ Detta var tragiska och cyniska lögnar av inställsamhet mot Vysjinskij och processens alla organisatörer: de hade inte läst något ”material i målet” och några dokument hade de inte kunnat ”bläddra igenom” eftersom sådana saknades. S K Kaznatjejev var mindre än Braude benägen att erinra sig denna svarta sida i deras och landets liv, men en gång anmärkte han vid ett samtal med mig, att advokaterna hade förberett processerna (denna och följande) ”med hjälp av anklagelseaktens text”. En bekräftelse på detta är att det inte i någon av de tre försvarsadvokaters anföranden finns minsta hänvisning till något material i målet.

gripit massorna i vår Union. Till ytterlighet [! övertygande och klart har man här avslöjat inte bara den trotskistiska organisationens sätt att arbeta utan också dess värvningsmetoder... Antalet motargument som kan föras fram och omständigheter som kan anses förmildrande för vissa åtalade har krympt otroligt.

Nikolaj Kommodov: Kamrat Vysjinskij hade i högsta grad rätt... Om vi, försvarsadvokaterna i denna process, till skillnad från Unionens åklagare ber er, kamrater domare, att inte döma vissa av de åtalade till lagens strängaste straff, så är det inte av hänsyn till brottets art eller den åtalades person utan till att Sovjetunionen är så starkt och mäktigt.

Personligen är jag oförmögen att se någon skillnad mellan åklagarens anförande och advokaternas. En olikhet är möjligen att de sistnämnda inte vräker ur sig råa invektiver, som Vysjinskij var så förtjust i. I allt annat uppträdde de som han — i sina attityder, tankegångar och värderingar och i sin talarstil.

Den enhetlighet och samstämmighet med vilken hela mekanismen fungerade och den hjälp de åtalade samfällt gav åklagaren i syfte att underlätta för honom att anklaga dem — allt detta gjorde starkt intryck både på dem som följde processen i Oktobersalen och på dem som läste om den i de få men auktoritativa journalisternas och kommentatorernas rapporter. ”Den formellt lysande och storartat djuplodande analysen, lidelsen, indignationens kraft...” — så karakteriserade, frustande av förtjusning, ledarskribenten i *Pravda* Vysjinskijs plädering. Auktoritativa västerländska observatörer var inte sena att ta efter. ”De åtalades skuld framstår redan i det väsentliga som bevisad”, påstod den berömde demokraten och humanisten Lion Feuchtwanger redan efter den första rättegångsdagen, innan han ännu hört åklagarens anförande. ”Åklagarens plädering var högst övertygande och domen absolut rättvis” — förklarade en annan humanist som bevittnade processen, den berömde danske författaren Martin Andersen-Nexø.*

Tillsammans med de utländska författarna satt sovjetkollegerna Aleksej Tolstoj, Aleksandr Fadejev, Nikolaj Tichonov, Bruno Jasienski, Lev Nikulin och Pjotr Pavlenko. Samtliga betonade processens strikta lagenlighet, ”kamrat Vysjinskijs briljant övertygande anförande” och ”den stränga, renande, oundvikliga domens” rättmätighet. Till humanisterna och författarna sällade sig de humanistiska läkarna: ”Vi kräver, att reptilerna och deras anhang skoningslöst utplånas.” Bland dem som ställde detta krav återfanns de mycket berömda terapeuterna Mejer Vovsi och Boris Sjimeliovitj. Femton år senare skulle de själva bli reptiler (eller möjligen anhang?). Sjimeliovitj blev ”skoningslöst utplånad” och Vovsi överlevde, men för det hade han inte åklagare och bödlar att tacka utan helt enkelt det faktum att Stalin hann avlida.

— ... Jag är inte ensam! utropade Vysjinskij patetiskt i slutet av sin plädering och lyfte blicken och händerna mot himlen. Deras offer vilar i jorden, men ändå står de här bredvid mig och pekar ut de anklagade, pekar ut er med sina skrämmande fingrar, som multnat i de gravar dit ni skickat dem!...

”Jag är inte ensam om att anklaga!” fortsatte han. ”Jag gör det tillsammans med hela vårt folk, jag anklagar de grövsta bland förbrytare, som förtjänar ett enda straff — arkebusering, döden!”

På dessa ord följde enligt den stenografiska redogörelsen ”långvariga, oavbrutna applåder i hela salen.” I hela... Betyder det alltså, att Feuchtwanger och Nexø, den brittiske ambassadören och de amerikanska journalisterna applåderade ”långvarigt” precis som alla andra? I varje fall visade sig det där ”enda straffet” bestå av sjutton straff: de två minst framstående åtalade — Arnold och Stroilov — samt framför allt Radek och Sokolnikov visade sig endast förtjäna fängelsestraff. Hur underligt det än kan låta är det inte uteslutet, att reaktionen i

* Om Feuchtwanger, se Vadim Rogovin, [Rättegången mot det ”antisovjetiska trotskistiska centrumet”](#). Om Nexø [Stalinisten Martin Andersen Nexø - artikelsamling](#) – Red

England hade spelat en viss roll: Stalin uppfattade fortfarande nazisternas orgier i Tyskland som farliga och ville inte försämra relationerna med London.

I gryningen den 30 januari kungjordes domen. Nyhetsbyråerna kablade ut den över världen. Men sensationen överskuggades helt av en annan: samma dag — fyraårsdagen av nazisternas makttillträde deklarerade Hitler offentligt, att Tyskland tog avstånd från Versailles-freden. I brittiska UD:s arkiv finns en hemlig rapport: ”Tysklands regering betraktar den nyss avslutade processen i Moskva som en stor framgång, eftersom några av Sovjetstatens ledare och viktigaste politiker har eliminerats.”

Regeringar och diplomater i hela världen följde uppmärksamt förberedelserna för processen och dess förlopp. De försökte förstå vad som skedde bakom kulisserna på scenen där Andrej Vysjinskij arbetade virtuost. Processen mot Zinovjev och Kamenev var inte lika chockerande som den mot Pjatakov och Radek. Kanske berodde det på att namnen Zinovjev och Kamenev redan hade skymtat så ofta, att de flera gånger hade uteslutits ur partiet, förvisats och dömts. Ingen av de båda — och speciellt inte Zinovjev — uppfattades som något särskilt tragiskt offer — alla mindes Zinovjevs övergrepp mot ”dissidenterna” under den tid han regerat i Leningrad och alla mindes hans ursinniga prat om ”revolutionär världsbrand”, som hade satt skräck i västerländska politiker: Pjatakovs namn var visserligen förknippat med 1922 års process mot socialistrevolutionärerna, där han hade suttit ordförande, men någon dödsdom hade inte avkunnats då. Det var säkert inte hans förtjänst, men ändå... Radek och Sokolnikov var välkända i Europa och åtnjöt — låt vara med diverse förbehåll — en viss respekt. Sokolnikov däremot var en aktad person — det framgår av olika förtroliga dokument. Han hade varit den förste sovjetambassadören i London, och när uppgifter om hans arrestering sipprade ut i Storbritannien blev reaktionen där upprörd.

Samma dag som Zinovjev och Kamenev avrättades sammankallades i en hast det brittiska utrikesutskottet med lordkanslern Ramsay MacDonald som ordförande. Ledamöterna samlades inte för att diskutera utgången av den nyss avslutade processen utan därför att det hade anlänt ett chiffertelegram från den brittiske ambassadören i Moskva, lord Chilston, som meddelade, att Sokolnikov hade arresterats. ”Vi får inte lämna mister Sokolnikov i sticket”, förklarade Exton Gwatkin, ”han gjorde en utmärkt insats här och har betytt mycket för utvecklingen av de sovjetisk-brittiska förbindelserna. Vår ambassadör måste vända sig till sovjetregeringen och uppmana den att inte försämra relationerna mellan våra båda länder. Om Sokolnikov döms till döden kan det förmörka relationerna och verka avskräckande på den engelska allmänheten.”

I diskussionen deltog finansminister Neville Chamberlain, utrikesminister Anthony Eden, samväldesministern Malcolm MacDonald, förste amiralitetslorden Samuel Hoare och andra. Kommitténs medlemmar höll med Eden om att det vore meningslöst att försvara Sokolnikov: vem som avrättades eller benådades var ryssarnas interna angelägenhet, och dessutom skulle inga protester hjälpa: Stalin gjorde vad han ansåg nödvändigt.

Den brittiske ambassadörens dagliga rapporter till regeringen visar, att utländska diplomater som de brittiska mycket väl förstod de faktiska styrkeförhållandena och sanningen om de åtalades ”skuld”, men däremot hade diplomaterna inte minsta begrepp om den dåvarande sovjetledningens handlingsmotiv eller om de inre intrigerna i Kreml, och detta ledde till att de gjorde politiska prognoser som i dag bara kan framkalla ett sorgset leende. Sålunda betonade lord Chilston flera gånger, att Vysjinskij var en nyckelfigur under processerna, att det var han och inte justitiekommissarien eller ordföranden i Högsta domstolens militärkollegium som hade den verkliga makten och att han var Stalins förtrogne, mannen som utförde dennes planer och instruktioner. Och vad sägs om följande citat ur hans rapporter: ”Den nya sovjetiska konstitutionen begränsar manöverutrymmet för NKVD, som av fruktan för att mista inflytande söker demonstrera sin styrka och skrämma sovjetledarna.” Eller: ”Avsättningen av

Jagoda från posten som inrikeskommissarie innebär, att man erkänner, att NKVD gick för långt då det till och med försökte göra processen kort med Bucharin och Rykov. Det står klart, att NKVD nu ursäktar sig inför dem och att Jagoda kommer att bestraffas.” Eller: ”Jejov är en mycket stark person och — vilket är av stor vikt — partifunktionär, inte säkerhetsman. Det sannolikaste är, att han utses till Stalins 'kronprins', hans framtidsutsikter är mycket goda... Stalin har utnämnt Jejov till NKVD-chef för att minska denna mardrömslika organisations makt. Därför bör Jejovs utnämning hälsas med tillfredsställelse.”

Jag vet inte om diplomater, som arbetade i ett land genomsyrat av vanvett, skräck och extremt hemlighetsmakeri, kan lastas för sådana naiva slutsatser och prognoser. Betydligt viktigare är chiffterelegammens skarpsynta analyser av processerna och deltagarna i dem. Bland annat rapporterar ambassadören så tidigt som i januari om Tjuchatjevskijs förestående arrestering (faktiskt skedde den först i maj 1937), men likafullt försäkrade ambassadören i en annan rapport, att Ordzjonikidze hade dött en helt naturlig död.

Sergo Ordzjonikidze tvingades begå självmord eller mördades av Stalins agenter den 18 februari 1937, mindre än tre veckor efter att hans ställföreträdare Pjatakov och andra nära medarbetare hade avrättats och strax före Centralkommitténs plenum, där man — enligt Stalins synopsis — skulle avgöra Bucharins och Rykovs öde och besluta om de skulle arresteras. Ordzjonikidze hade resolut motsatt sig detta. Och han hade sagt det rent ut till Stalin.

Liksom Ledaren och hela Politbyrån⁷ sörjde Vysjinskij den framstående revolutionären och den store Stalins vän, men samtidigt samlade han bevismaterial mot en annan nära vän till den sörjande Folkfadern, mot den man över vars huvud bödelsyxan redan hade höjts. Ordzjonikidze hade eliminerats, och de övriga som var emot att Bucharin togs av daga skulle Stalin klara av utan större besvär. På ett briljant sätt hade Vysjinskij genomfört vad Stalin betraktat som det viktigaste med januariprocessen: att lägga grunden för ett åtal mot Bucharin och Rykov som inblandade i en konspiration. Det var skälet till att processen mot Pjatakov hade väckt sådan entusiasm hos Ledaren. Entusiasmen yttrade sig i ett ordensregn över alla ”inblandade”. Genom ett särskilt beslut tilldelades Vysjinskij Leninorden. Samma utmärkelse fick också de domare, som hade dömt Zinovjev, Kamenev och Pjatakov till döden: Ulrich, Matulevitj, Nikittjenko, Rytjkov och Vysjinskij närmaste man på åklagarämbetet Grigorij Roginskij. Med *Arbetets röda fana* dekorerades ”civilisten” Lev Scheinin och en annan förhørsledare för särskilt viktiga mål, Mark Raginskij. Röda stjärnan tilldelades militärdomarna Gorjatjev, Dmitrijev, Zarjanov, Kozlovskij och Orlov — oförtröttligt, dagar och nätter igenom, hade de dömt folkfiender från ”Pjatakovs föraktliga förrädar- och dubbelspelarliga”. Utmärkelsen *Hederstecknet*, som nyligen hade instiftats och som stod lägst i ordenshierarkin men likafullt var en orden (och alltså utdelades ganska restriktivt), tillföll de tre försvararna — en händelse utan motstycke. På detta sätt belönades advokaterna för sina ärorika insatser på åklagarens sida⁸.

Ordnarna utdelades i Kreml av ”riksäldsten” Kalinin. Men tacktalet hölls inte av Vysjinskij

⁷ Tio av de tjugo, som undertecknade den viktigaste nekrologen över ”den förtidigt avlidne, avhållne Sergo”, avrättades senare. Samma öde drabbade doktor Lev Levin, som skrivit under den falska attesten om orsakerna till Ordzjonikidzes död — mindre än ett år senare hamnade han tillsammans med Bucharin på de anklagades bänk, åtalad för att ha ”mördat” Gorkij, dennes son Maxim, OGPU:s ordförande Menzjinskij och politbyråledamoten Kujbysjev.

⁸ En av de dekorerade var chefinspektören vid Militärkollegiet Aleksandr Vatner — vid processen mot Bucharin skulle han bli rättens sekreterare. Efter kriget misstänktes han för att ha missbrukat sin tjänsteställning på ett allt annat än oegennyttigt sätt, avskedades från Högsta domstolen och straffades. Efter frigivningen började han suppa och förvandlades till skandalmakare och ligist. I fyllan och villan brukade han råskälla och bråka, ge sig på familjemedlemmar och grannar och skrika, att han minsann skulle ”avrätta” dem allihop så som han personligen tagit kål på dussintals, ja hundratals folkfiender. Ordet ”blod” fanns ständigt på hans tunga — han såg blod överallt, och på nätterna vaknade han av mardrömmar där det alltid förekom blod.

utan av Ulrich. Åklagaren hade helt blygsamt ställt sig vid sidan av de andra; han ville tacka kamrat Stalin och inte ”riksäldsten”, vars hustru var på väg mot fängelse och läger. Ulrich svor på att ”fortsätta den skoningslösa kampen mot folkfienderna, mot Trotskijs och Bucharins anhängare (och ändå var det fortfarande hela sju månader kvar till rättegången mot Bucharin!), mot de japanska och tyska spionerna, mot sabotörerna, skadegörarna och terroristerna.” Med anledning av ordensregnet samlades landets alla ledande jurister till ett möte i Högsta Domstolens ”röda sal”. Den rastlöse Ulrich lovade återigen att ”skoningslöst straffa de brutala folkfienderna, ... de trotskistisk-zinovjevskiska och bucharinsk-rykovska förrädarna”. Vysjinskij underströk ”den sovjetiska rättskipningens stora mission”; det framgick dock, att den som stod i spetsen för rättskipningen inte var Högsta Domstolens president utan ordföranden i dess militärkollegium. Ulrich tackade med en aria, där han betecknade Vysjinskij som ”folkets straffande svärd”. Högtidligheten stal dyrbar tid från två upptagna personer, som kunde ha utnyttjat den till att skicka ytterligare fiender till stupstocken.

Folk stod redan i långa köer till dom och avrättning. Löpande bandet fungerade utan avbrott. Naturligtvis kunde Vysjinskij inte personligen delta i behandlingen av alla sådana mål — det handlade om tiotusentals, ja, hundratusentals. Men man skulle kunna uttrycka det så, att han personligen hade ett finger med i alla mål av statlig vikt. Här bör vi åter inskräpa, att påståendet att Vysjinskij bara var offentlig ”iscensättare” av andras arbete, att bevismaterialet hade förfalskats av anonyma NKVD-män och att hans enda uppgift var att hålla anföranden och modigt ta på sig bödlarnas brott utan att egentligen vara inblandad i dem och att hans roll bara var att figurera vid de offentliga processerna — det påståendet dementeras totalt av arkivdokumenten. Den mest talande dementin ger enligt mitt förmenande diverse handlingar, som avslöjar hur det gick till när rättegången mot marskalk Tuchatjevskij och sju andra framstående militära chefer organiserades och genomfördes.

Alla känner till denna process och Tuchatjevskijs och hans kamraters tragiska öde. *Många författare har berättat att Hitler och hans omgivning hade gjort upp en plan för hur Röda arméns ledare skulle elimineras: de hade fabricerat ett dokument, som skulle visa, att marskalken och armscheferna var förrädare, och med hjälp av Tjeckoslovakiens president Bene hade man sett till att dokumentet hamnat i Stalins händer. Och den misstänksamme Folkfadern nappade på kroken... Men genom nyligen funna arkivhandlingar vet man, att Vysjinskij personligen hade förfalskat bevismaterialet i denna allt annat än offentliga rättegång, som Unionens åklagare över huvud taget inte deltog i.

Ingen rättegång hade genomförts så brådstörtat. Av någon anledning fick Stalin oerhört bråttom att undanröja de militära befälhavarna — han nöjde sig inte med att de befann sig i NKVD:s händer och inte utgjorde någon fara för honom. Var han verkligen rädd för dem — till och med efter att de spärrats in i Lefortovofängelset?

Bara två av de åtta — förre befälhavaren för de röda kosackerna Vitalij Primakov och förre armé- och flygattachén i Storbritannien Vitovt Putna — hade suttit i fängelse i flera månader; de övriga sex hade arresterats mellan mitten och slutet av maj 1937 (bland annat Iona Jakir, som tre månader tidigare ursinnigt krävt, att Bucharin och Rykov skulle avrättas — dessa skulle överleva honom i nästan ett år), men den så kallade rättegången hölls redan den 11 juni. Dagen därpå avrättades de dömda. Det var en ren nyck från Stalins sida att ställa dessa olyckliga män till svars vid en och samma rättegång — ”konspiratörerna” kunde lika gärna ha varit helt andra personer. ”Utredningen” tog två eller högst tre veckor. På så kort tid lyckades ett helt band av bödlar från Lubjankafängelset bryta ned de tidigare ståndaktiga officerarna, som så många gånger hade sett döden i vitögat — det tog inte mer än tre, fyra dagar att få somliga av dem att helt tappa självkontrollen, gripas av desperation och gå med på vad

* Se avsnittet ”Om utrensningarna i armén” i artikeln [Resa in i Stalins värld](#) (s 25-30) – *Red*

”förundersökarna” begärde.

Den 7 juni, det vill säga: innan förundersökningen var avslutad, togs Vysjinskij och Jezjov emot av Stalin, Molotov, Kaganovitj och Vorosjilov. De granskade anklagelseakten, som Vysjinskij personligen hade skrivit (trots att utredningen ännu pågick!) och gjorde ändringar i den. Den slutliga texten redigerades i enlighet med Ledarens instruktioner och gick till trycket redan samma dag. Först därefter (!) delgavs de arresterade anklagelsen, och syftet med de förhör som följde var att tvinga in deras svar inom ramen för anklagelseaktens färdigskrivna och av Stalin godkända formuleringar: konspiration av en militär trotskistorganisation, som agerat efter anvisningar av den tyska generalstaben och Trotskij, varit lierad både med personer som redan avrättats och med personer som skulle avrättas (Bucharin, Rykov); och de anklagades för skadegörelse, sabotage, terrorism...

Två dagar senare, den 9 juni, höll Vysjinskij själv förhör med samtliga anklagade. Med sig hade han den militäre huvudåklagarens assistent Subotskij⁹. Vysjinskij överlämnade omedelbart en kopia av förhørsprotokollet till Stalin och fick dennes fulla gillande. En kvart i elva på kvällen samma dag fick Vysjinskij åter företräde hos Stalin. I sammanträdet på hans kontor deltog också Molotov och Jezjov. Stalin godkände slutgiltigt Vysjinskijs skapelse, och lättad undertecknade denne dokumentet. Anklagelseakten var nu officiell — inom ett dygn överlämnade Stalin den för publicering till Pravdas chefredaktör Mechlis.

Följande morgon stod Vysjinskij i talarstolen vid ett i hast sammankallat extraordinärt plenarsammanträde med SSSR:s högsta domstol. Unionsåklagaren avlade rapport till domarstaben om den avslutade förundersökningen och om anklagelseakten och framförde Den Högstes önskan: Stalin hade befallt, att de militära befälhavarna inte skulle dömas av en vanlig domstol utan av Särskilda domstolssessionen under ordförandeskap av den oersättlige Ulrich, men den skulle inte bestå av jurister utan av andra militärer, givetvis av högsta rang: två marskalkar och fem armsbefälhavare. Under denna sista dag före processen, den dag då utredningen formellt avslutades, fick tortyrmästarna från Lubjankafängelset de anklagade att vittna mot sina blivande domare: mot marskalk Semjon Budjonnyj och armébefälhavarna Ivan Belov, Pavel Dybenko och Nikolaj Kasjirin... Man kan föreställa sig hur häpna de åtalade blev dagen därpå då de upptäckte, att medlemmar i deras ”konspirationsgrupp” satt vid domarbordet i stället för på de anklagades bänk! Ändå var de knappast längre i stånd att häpna över någonting. Av de åtta marskalkar och armébefälhavarna som dömt Tuchtatjevskij blev fem snart därpå arkebuserade för samma brott. Men Budjonnyj vägrade att acceptera

⁹ Lev Matvejevitch Subotskijs (1900-1959) biografi väntar också på sin romanförfattare. Sedan unga år hade han varit en flitig tribunalfunktionär, som utdelat buntvis med dödsdomar. Denne mångsysslande dilettant, som saknade all utbildning, ägnade sig också åt litteraturkritik i förbifarten. Dessa båda hypotaser levde sitt parallella liv hos honom utan att hämma och korsa varandra. Det är dock möjligt, att de korsades i en annan organisation, som blev avgörande också för hans liv. I januari 1931 utnämndes han till den militäre huvudåklagarens assistent, men utan att lämna denna befattning blev han 1934 en av Sovjetiska författarförbundets grundare med medlemskort nr 72. På morgonen höll han förhör i det militära åklagarämbetet, efter lunch var han redaktör för tidskrifterna Krasnaja Nov och Novyj Mir. Eller möjligen tvärtom. 1937 fungerade justitieöversten Subotskij — alltså kvar på sin post i det militära åklagarämbetet — som chefredaktör för *Literaturnaja Gazeta*. Förhöret med Tuchtatjevskij och dennes kamrater stal en hel dag för Subotskij tidningen existerade alltså ett dygn utan chefredaktör...

Efter att de militära befälhavarna avrättats behöll han friheten (och sina befattningar) i ytterligare tre månader, varefter han arresterades och rannsakades i tre år. Hans tidigare underordnade utsatte honom för samma ”påverkningssmetoder” som han själv använt mot fångar och som han undervisat yngre kolleger i. Hans enträgna böner till Vysjinskij gav inget resultat. Man vet inte vilket drama som utspelades bakom de hermetiskt stängda celldörrarna, men 1940 frigavs han oväntat och målet mot honom lades ned. Han återvände inte till åklagarämbetet men var i två års tid sekreterare i det sovjetiska författarförbundet för att slutligen efterträdas av Anatolij Sofronov. När man började brännmärka ”kosmopoliterna utan fosterland” blev Subotskij inte bödel utan offer. Han kastades visserligen inte i fängelse igen men tilldelades en sträng partireprimand såsom ”bärare av ideologiskt främmande åsikter”. Han har skrivit flera självbiografier, men i dem finns inte ett ord om att han hade ett finger med i Tuchtatjevskijaffären.

arresteringsordern. Han lyckades ringa upp Stalin, som med ett storsint skratt beslöt att återkalla arresteringsordern — han uppskattade sin förtroghets djärvhet.

Dokument och minnesanteckningar gjorda av närvarande personer (bland annat ledamoten av militärkollegiet Ivan Zarjanov, som fungerade som rättens sekreterare) dementerar därmed den ganska spridda legenden, att det över huvud taget inte skulle ha hållits någon rättegång mot Tuchatjevskij och hans kamrater utan att de avrättats ”på vanligt sätt” varefter man fabricerat ett informationsmeddelande om processen. Nej, vid behov var Stalin angelägen om att förintandet av hans (i allmänhet) inbillade (inte faktiska) fiender skulle ske under iakttagande av alla de juridiska former fallet anständigtvis krävde och om att så många medbrottslingar som möjligt utpekades och bands vid det planerade illdådet. Också här var Vysjinskij oersättlig med sin slaviska lojalitet, sin talang att ögonblickligen uppfatta Folkfaderns minsta önskemål, med sin fenomenala förmåga att snabbt göra honom till viljes och samtidigt finna idealiska, juridiskt sakkunniga och därmed så mycket mer imponerande formuleringar.

Efter endast en dags förhandlingar avkunnade Särskilda sessionen sin dom strax före midnatt den 11 juni. Under en paus hade Ulrich uppsökt Stalin. I Molotovs, Kaganovitj och Jezjovs närvaro beordrade Stalin honom att döma samtliga åtalade till döden. Utan tvivel hade också Vysjinskij framfört motsvarande instruktioner av Ledaren till Ulrich, men situationen var ytterst speciell och Särskilda domstolssessionens ordförande föredrog att få direkta order.

Om det oförglömliga året 1937 skriver Vysjinskij: ”Man måste komma ihåg att kamrat Stalin påpekat, att det i samhällslivet, även i vårt, förekommer perioder och ögonblick, då det visar sig att lagarna blivit föråldrade och måste negligeras.”

Dessa perioder var bara alltför långvariga — i praktiken hade lagarna ”negligerats” hela tiden. De ersattes av andra lagar, som svarade mot stundens behov, och snart var också de föråldrade och negligerade; det var ingen hejd på negligerandet. Vysjinskij hade en särpräglad förmåga att framställa varje ”negligerings” (eller rent ut sagt: olaglighet) som en seger för rättsskipningen och att ge inte bara en ”moralisk” och politisk motivering för den (många andra behärskade den konsten) utan också och framför allt att rättfärdiga den juridiskt. Det gick så till, att den fåordige Stalin framkastade sin i& i några korta repliker, som det inte var allom givet att omedelbart fatta, och Vysjinskij grep idén i flykten, utvecklade, motiverade och genomdrev den. Med undantag för ”de närmaste vapendragarna” — Politbyråns ledamöter — fanns det knappast någon som träffade Stalin så ofta och så obehindrat som Vysjinskij under dessa ödesdigra år. Han gick med entusiasm och förtjusning till de nästan dagliga audienserna han kände sig mäktig, ja, allsmäktig, och det var faktiskt inte utan grund.

Den tredje, sista och mest illavarslande av ”de stora moskvaprocesserna” närmade sig. Det fanns knappast någon som trodde, att Stalin verkligen tänkte ta livet av Lenins favorit, ”partiets älskling” och den man som tills helt nyligen hade varit hans personliga vän. Vid den tidpunkten var nog ingen riktigt medveten om, att Stalin var ett monster, som inte hade och inte heller kunde ha några vänner och att Lenins favorit måste utplånas just därför att han var favorit. Man törs definitivt påstå, att Stalin var övertygad om att det skulle gå att ”preparera” Bucharin och Rykov (det vill säga: bryta ned dem och få dem att kapitulera) inför processen och att Vysjinskij skulle genomföra skådespelet på hög nivå.

Annars hade man inte gått ut till offentligheten med att de var ”förrädare”, ”besoldade av Gestapo”, ”spioner” och ”deltagare i en konspiration” — men det var just vad man gjorde omedelbart efter Centralkommitténs plenum i februari-mars (1937), då båda arresterades. Pressmeddelandet betydde uppenbarligen, att en offentlig process var oundviklig — speciellt som tre andra personer, som Lenin nämnt i sitt ”testamente” (Zinovjev, Kamenev och Pjatakov), hade stått inför rätta vid offentliga processer.

På plenumet argumenterade suppleanten i Politbyrå Postysjev och suppleanten i Centralkommittén Kaminskij mot att Bucharin och Rykov skulle ställas inför rätta. Stalin fattade det

visa beslutet att avbryta debatten och tillsätta en särskild kommission ”i fallet Bucharin och Rykov”. Den bestod av trettiosex personer under Mikojans ordförandeskap. Tjugo av de trettiosex uttalade sig på dess sammanträde. Jezjov, Budjonnyj, Manuilskij, Kosarev och Jakir menade, att Bucharin och Rykov borde ”dömas och skjutas” (trots att en sådan kombination verkade orimlig i sammanhanget). Postysjev, Sjkirjatov, Antipov, Chrusjtjov, Nikolajeva, Kosior, Petrovskij och Litvinov argumenterade för ”rättegång men inte arkebusering”. Stalin däremot demonstrerade åter klokhet och krävde — för att använda ett sentida modeord — consensus. Han argumenterade varken för rättegång eller arkebusering utan för att fallet skulle ”överlämnas till NKVD”. Han fick helhjärtat stöd av Krupskaja, Uljanova, Varejkis, Molotov och Vorosjilov. Och detta blev det beslut som antogs...

Vi vet hur det hela slutade: återigen i Oktobersalen i Fackföreningarnas hus och återigen samma team — Ulrich och Matulevitj (för omväxlings skull assisterade av Boris Ijevlev), återigen Vysjinskij, återigen Braude och Kommodov (Kaznatjejev, som inte behövdes, hade tagit semester). I den blygsamma rollen som ”rättens kommandant” framträdde direktören för Lubjankas ”inre fängelse” Aleksandr Mironov (icke att förväxla med Lev Mironov, som var chef för NKVD:s ”finansavdelning”, delegat vid 17:e partikongressen och förundersökare i målet mot Zinovjev — han låg redan i en anonym massgrav med en kula i nacken). Kommandantens viktigaste uppgift var inte att ropa med dånande stämma: ”Stå upp, rättens ledamöter inträder!” utan att se till, att de åtalade satt korrekt (!) och inte tillät sig några ”provokationer”.

Var och en spelade sin roll. Vysjinskij var särskilt angelägen att undvika varje antydning om att någon av de åtalade kunde ha några egna idéer och principer eller att de över huvud taget agerat utifrån någon inställning till eller åsikt om landets nutid och framtid. Låt vara i tragiskt förvrängd och skrämmande form speglar processen den kamp som utspelades i samhället. Enligt Ledarens instruktioner var de ”förbrytare” och ”förrädare” — och det var åklagarens sak att utveckla dessa instruktioner, motivera dem och inpränta dem i miljoner människors medvetande.

Vid de tidigare processerna hade åklagaren briljerat med sin korrekthet och han hade aldrig använt sig av så vulgära och simpla glosor som nu. Det var inte bara fråga om att råskäll fick kompensera en total avsaknad av bevis. Avsikten med trummornas bedövande dån var att hindra folk från att märka, att det inte fanns några bevis, att det hela inte gick ihop, att den ena vittnesuppgiften motsade den andra, att lögn hopades på lögn och att ”bekännelserna” var fantastiska, absurda och orimliga: det var ju bara tjugo år sedan revolutionen och ingen hade hunnit glömma — och den enda slutsats man kunde dra var att Lenin och Stalin gjort revolution med en ofantlig armé av utländska spioner och polisagenter. Inga andra...

”Pack”, ”stinkande kadaver”, ”skit” — så betecknade Vysjinskij de åtalade före detta politbyråledamöterna, som hade blivit partimedlemmar redan mot slutet av 1800-talet och i början av vårt sekel, drabbats av straffarbete, fängelse och förvisning på tsartiden och organiserat och lett oktoberrevolutionen. Några slumpmässigt valda exempel på åklagarens vältalighet ger en föreställning om atmosfären under den så kallade ”rättegången”: ”en stinkande mänsklig avfallshög”, ”de mest inpiskade, oförbätterliga och dekadenta ärelösa element”, ”en föraktlig handfull äventyrare”, ”galna hundar”, ”vämjeliga byrackor”, ”fördömda reptiler”... I fallet Nikolaj Bucharin citerade han den djärva karakteristik Gorkij hade gett en av sina litterära hjältar: ”en fördömd blandning av räv och svin”. Det finns en uppgift om, att det var Stalin som rått Vysjinskij att använda sig av den. Det är mycket möjligt. Men hur organiskt ingick den inte i åklagarens anförande, hur naturligt och otvunget kom den inte över professorns läppar! Och så detta häpnadsväckande val av verb: Vysjinskijs fångar talade inte — de kraxade, grymtade och gläfsste...

Chefdirigentens länge närda dröm var att få såra, förnedra och svärta ned offren, inte bara att utplåna dem fysiskt. I det syftet genomförde Vysjinskij en dittills aldrig skådad typ av rätts-

process, där man helt enkelt inte hade behov av bevisning — när det handlade om ”stinkande kadaver” och ”vämjelige byracker” behövdes väl inga bevis! Efter att ha råskällt och förtrampat de svarslösa kunde Vysjinskij — utan att ha lagt fram ett enda bevis — göra följande intressanta, triumferande sammanfattning: ”...bevisningen är bara alltför stark och vittnesuppgifterna bara alltför övertygande!” Bara alltför...

I objektivitetens namn bör sägas att det var i pressen och inte i rättssalen som man först gav sig till att grovskälla i stället för att argumentera. Före rättegången och i rättegångens ställe inledde pressen hjärntvättningen av opinionen i den tonart, som dirigenten påbjudit. I den allmänna kören kunde man också urskilja ordkonstnärernas stämmor. Nu, efter alla dessa år, vare det mig fjärran att klandra dem som genom omständigheternas spel råkade befinna sig i stormens centrum då. Många (till och med mycket hederliga) personer instämde i ”det fulla godkännandet”, brännmärkandet och klandret. Författare i Moskva publicerade ett öppet brev (”Vi kräver, att spionerna arkebuseras!... Vi vägrar att skona Sovjetunionens fiender!”); det var undertecknat av Boris Pasternak, Michail Sjolochov och Aleksej Tolstoj. Bland de leningradförfattare som satt sina namn under ett liknande brev återfinns vi Michail Zosjtjenko. Bland tidskriften *Znamjas* redaktionsmedlemmar och författare som krävde avrättning finner vi namn som Vasilij Grossman, Konstantin Paustovskij, Viktor Sjklovskij och Konstantin Simonov... ”Ingen nåd åt de trotskistiska missfostren, fascismens blodbesudlade medbrottslingar!” — under den maningen förekommer Andrej Platonovs, Isaak Babels och Jurij Olesjas namn. ”I denna vidriga svarta rymd kryper det omkring något insektsliknande, som får en att rysa. Nu vänder en av dessa varelser ansiktet emot oss. De kalla, grymma ögonen tittar hästkt fram över domstolsskranket.” För denna raffinerade stilornamentik står ett ögonvittne: Leonid Leonov. Artikelns rubrik är ”Terrariet”. Kort därefter invaldes författaren i Vetenskapsakademien som skönlitterär ledamot. Den hederlige och modige författaren Lev Slavin formulerade sig på följande sätt om de åtalade: ”en blodbesudlad, andefattig människa”, ”en förljugen träskalle”, ”en cynisk förrädare” och ”en brutal småborgare”. Bland dem som entusiastiskt accepterade åklagarens klyschor utmärker sig några personer som vinnlade sig om att sparka ännu hårdare och förtala och håna de redan avrättade. ”Jurisk vidrighet” är ett exempel på de stilblommor som presterades av Lev Nikulin (jag minns honom — Majakovskijs vän, den förfinade europén och esteten, som var stamgäst på pariskaféerna: klädd i sammetsblazer och med ett stort sidenband om den yviga, ovanligt vackra grå hårmanen). Bucharin betecknade han som ”en komediant”, ”en skurk som låtsas enfaldig”, ”en sprucken tenor”... Det är fränt, men det gör inte verkan. Visst är det förnedrande, men inte hundra procentigt... Här gäller det alltså att finna ord med större tyngd: ”Bucharin grimaserar”, ”han kommer av sig som en annan landsortstenor” (vilken ordkonst!) och ”han viftar på svansen” som ”riksåklagaren klämt åt”. På samma tidningssida som Nikulin uttalar sig andra: ”tyfuslös”, ”blodbesudlade apor”.

Åklagarens vokabulär hade alltså godkänts och accepterats av författarkåren och dess värdigaste och mest oomstridda auktoriteter. Den hade legaliserats och blivit invand. Sårandet, förnedrandet, förhånandet och förtrampandet hade naturligtvis bara blivit normalt bland makthavarna. Eller i varje fall bland personer i deras närhet...

En av de utländska observatörerna vid rättegången var en ung tjänsteman vid brittiska ambassaden i Moskva, Fitzroy MacLean. Han tyckte sig skymta Stalins profil (rentav med pipa i munnen) bakom det tjocka glaset till projektorrymmet ”ovanför scenen”. Men det kan inte stämma — då, för ett halvsekel sedan, låg projektorrymmet liksom nu i salens andra ände. Jevgenij Gnedin, som då var chef för utrikesministeriets pressbyrå och som själv snart skulle bli arresterad, har berättat detsamma som något självupplevt: till hans uppgifter hörde att invitera och ta hand om de utländska journalisterna och han befann sig nästan hela tiden i rättssalen.

Låt vara att det verkar osannolikt, men vad var egentligen sannolikt med rättegången i sig

eller det som ackompanjerade den? Ingenting — men likafullt var det verklighet: allt verkade möjligt på den tiden. På ett eller annat sätt följde Stalin skådespelet och uppenbarligen ändrade han också i scenariot medan det hela pågick. Alldeles i början av processen inträffade en pinsam incident (för att inte säga ett fiasko), som — om den varit irreparabel — kunde ha betytt slutet på Vysjinskijs karriär. Och eventuellt på hans liv.

Nikolaj Krestinskij — bolsjevikveteran, diplomat, sekreterare i Centralkommittén på Lenins tid och före detta biträdande utrikeskommissarie — svarade nej på rättens fråga om han erkände sig skyldig. På det stadiet i processen var det meningen att han bara skulle svara ja eller nej, inte att komma med någon motivering eller att på något sätt utveckla svaret. Antingen ja eller nej: förklaringar och kommentarer var en senare sak. Men ivrig som han var att få ur sig det viktiga höll Krestinskij en kort monolog: ”Jag erkänner mig icke skyldig. Jag är inte trotskist. Jag har aldrig varit medlem av något 'höger- och trotskistblock'; jag kände inte ens till att ett sådant fanns. Jag har inte heller begått något av de brott som jag personligen anklagas för. Till exempel erkänner jag mig inte skyldig till att ha stått i förbindelse med den tyska underrättelsetjänsten.”

Vysjinskij kunde ingenting göra — på det stadiet hade åklagaren inte rätt att yttra sig. Allt hängde på Ulrich. Han snappade efter ett halmstrå.

— Bekräftar ni ert erkännande under utredningen?

Efter monologen nyss var det en egendomlig fråga. Men Krestinskij svarade beslutsamt:

—Jag erkände under utredningen, men trotskist har jag aldrig varit.

Ulrich ältade:

—Jag upprepar frågan: Erkänner ni er skyldig?

Krestinskij (än mer beslutsamt):

— Före min arrestering tillhörde jag bolsjevikpartiet. Det gör jag fortfarande.

Allting rasade samman — mitt för näsan på de utländska diplomaterna och journalisterna! Personer som var närvarande minns att Vysjinskij faktiskt blev skär om öronen, men han kunde inte lägga sig i. Mardrömslikt!... Ulrich sade desperat:

— Erkänner ni att ni har deltagit i underrättelseverksamhet och terrorism?

Men det misslyckades — Krestinskij stod fast som en klippa: — Jag har aldrig varit trotskist, aldrig tillhört ”höger- och trotskist-blocket” och aldrig begått något brott.

Inte förrän nu retirerade Ulrich, äntligen hade han förstått, att knuten bara drogs åt ännu hårdare för varje ny fråga. Nu måste andra hugga av den. Vysjinskij, ”domstolskommendanten” och de andra kamraterna på de fem eller sex reserverade främsta bänkraderna hade i varje fall natten på sig att försätta ”mannen som brutit mot överenskommelsen” i behövlig kondition. En natt var tillräcklig. Dagen därpå uttalade Krestinskij sina repliker enligt scenariot.

Denna unika händelse (ingen annan uppträdde på det sättet under någon annan process) är allmänt känd och det har skrivits mycket om den på all världens språk (trots att man av någon anledning aldrig har citerat hela den avslöjande dialogen mellan Ulrich och Krestinskij). Mycket spridd är också uppgiften att Krestinskij skulle ha misshandlats svårt och morgonen därpå ersatts av en dubbelgångare på de anklagades bänk. En av dem som skrivit till mig om saken är den numera avlidne genetikprofessorn V P Efroimson. I brevet återger han en uppgift av en bekant, bolsjevikveteranen S I Berditjevskaja, som satt inspärrad i ett läger tillsammans med en person som tidigare varit läkare på Lefortovofängelset. Läkaren hade berättat följande: ”Kvällen efter processen tillkallades läkaren för att undersöka Krestinskij och avgöra om denne kunde delta i rättegången dagen därpå. Men det gick inte att hjälpa honom: han var bara en säck med benknotor.”

Läkarens faktiska berättelse återges inte helt korrekt av professor Efroimson (felet var naturligtvis inte hans). Läkaren — som (mellan december 1936 och januari 1937) var chef för Lefortovos sjukavdelning — hette Anna Anatoljevna Rosenblum. Hon inkallades som vittne under 1956 års utredning och därpå följande rättegång mot Berijas nära medarbetare, bödeln Boris Rodos (som Chrusjtjov i sitt tal vid 20:e partikongressen kallade för ”den där karlen med hönshjärna”). Då förklarade hon bland annat: ”...Efter ett förhör fördes Krestinskij medvetlös till oss på sjukavdelningen. Han var svårt misshandlad, ryggen var ett enda stort sår, där det inte fanns så mycket som en levande fläck. Efter vad jag minns låg han på sjukavdelningen i tre dygn och hans tillstånd var mycket kritiskt.”

Dessa uppgifter gäller förmodligen inte misshandeln av Krestinskij under rättegången utan den tortyr han utsattes för vid förundersökningen då man sökte få honom att erkänna. Man hade också andra metoder att tvinga honom att spela sin roll som Dramatikern tänkt sig den. Till exempel att man inte bara hotade med avrättning utan också med en kvalfull död¹⁰. Eller med något annat; i Lubjankafängelset arbetade stora plågomästare på den tiden.

Ryktet om dubbelgångare kom i svang omedelbart, redan under processen, och uppenbarligen förekommer det alltför ofta. I sina memoarer skriver Anna Michajlovna Larina, att ”många menade, att dubbelgångare var i farten under processen och att det inte heller var den riktige Bucharin som uppträdde... Men det hade varit alltför grovt och riskabelt att laborera med dubbelgångare...” Jag skulle tro, att hon har rätt. Det hade varit omöjligt att göra något sådant — i en liten sal, där scenen syntes väl till och med från de bortersta bänkraderna och där de flesta i rättsalen mycket väl visste hur ”aktörerna” såg ut. Och syftet med processen var att de skulle agera utan att göra fel och utan risk för fiasko.

Hur betar sig en ”normal” åklagare vid en ”normal” rättegång när han hör att en åtalad tar tillbaka uppgifter han tidigare har givit? Det finns bara ett svar: ett så betydelsefullt uttalande måste kontrolleras noga. Men vad gjorde Vysjinskij? Han hade inte ens lust att förhöra Krestinskij! Det stenografiska protokollet från ”förhöret med den åtalade Krestinskij” upptar fem sidor — men där förekommer inget som helst förhör med honom. I stället förhördes den likaså åtalade Rakovskij: denne hade satts att spela rollen som extraåklagare och han riktade olika anklagelser mot sin vän och kamrat. När Krestinskij försökte inflika något, avbröts han grovt av Vysjinskij och Ulrich.

— Det kunde kanske förenkla arbetet för er, sade Krestinskij blygsamt.

Åklagaren genmälde korrekt:

— Jag har inget behov av någon förenkling, i synnerhet som de uttalanden ni gjorde i går inte vittnar om att ni vill förkorta processen.

— Er ska vi nog ta itu med, åtalade Krestinskij, sade den opartiske domaren hotfullt.

Och det gjorde de: Vysjinskij kallade Krestinskijs uppträdande i början av processen för ”en trotskistisk provokation”. Krestinskij, som hade bearbetats under natten, gjorde ett historiskt uttalande, som inleder och avslutar ”förhöret” med honom:

— Under inflytande av intensiva, tillfälliga skamkänslor på grund av att jag hamnat på de

¹⁰ Hämnden för vägran att delta i det skådespel som bödlarna förberett var tyvärr inte dikt utan verklighet. Senare var det just så Vysjinskijs, Jezjovs och Berijas värdiga lärjungar behandlade den mycket framstående bulgariske revolutionären Traicho Kostov, som på den offentliga rättegången i Sofia vägrade att svärta ned sig själv, tog avstånd från de uppgifter man tvingat ur honom och, till skillnad från Krestinskij, höll stånd ända till slutet. Genom detta uppträdande räddade han livet på kamraterna på de anklagades bänk — för att varna framtida offer dömde man honom ensam till döden — de övriga, som inte hade brutit mot spelreglerna, fick fängelse. De överlevde tyrannens död och frigavs. Traicho Kostov blev inte bara avrättad — han dödades på ett så sadistiskt och raffinerat sätt, att det överstiger min förmåga att skildra detaljerna. Ändå lyckades man strax innan han dog förmå honom att i ett brev rikta falska anklagelser mot sig själv (människan är inte gjord av sten); ”ångerbrevets” text har publicerats i faksimil i pressen.

anklagades bänk och under starkt intryck av den upplästa anklagelseakten — ett intryck, som fördjupades av mitt sjukdomstillstånd — var jag i går inte i stånd att säga sanningen och erkänna mig skyldig. I stället för att säga: ”Ja, jag är skyldig” svarade jag nästan mekaniskt: ”Nej, jag är oskyldig...” Jag var inte i stånd att erkänna inför världsoinionen, att jag hela tiden har fört en trotskistisk kamp. Jag ber rätten att notera, att jag erkänner mig helt och fullt skyldig till alla de mycket svåra anklagelser som har riktats mot mig personligen, och jag förklarar, att jag tar det fulla ansvaret för det svek och förräderi jag begått.

För undvikande av eventuella missförstånd sammanfattade Vysjinskij omedelbart:

— För tillfället har jag inte fler frågor till den åtalade Krestinskij. För tillfället... Inte heller senare hade han några frågor.

Uppenbarligen hade Vysjinskij ingen lust att kontrollera någonting ens för syns skull. Det intressanta är, att när det blev Jezjovs tur två år senare, riktade han under utredningen följande anklagelse mot Vysjinskij: ”SSSR:s åklagarämbete kan naturligtvis inte ha undgått att märka det [olagligheterna och förfalskningarna]... Jag förklarar åklagarämbetets, bland annat också SSSR:s åklagare Vysjinskij, agerande med samma rädsla för att råka i konflikt med NKVD och för att framstå som mindre 'revolutionär' i fråga om repression. Jag kan inte se någon annan orsak till den faktiska frånvaron av åklagartillsyn i dessa mål och frånvaron av protester till regeringen mot NKVD:s agerande.”

Men det var inte NKVD utan Stalin som Vysjinskij var rädd att ”råka i konflikt” med: han visste mycket väl vems vilja han utförde och vem han arbetade åt. Och man har svårt att frigöra sig från tanken, att det också fanns andra skäl än rädsla och slavisk underdånighet till det han gjorde: det låg en speciell njutning i att han, en mensjevik, lagligen och offentligen fick göra slut på ståndaktiga bolsjevik, som hade skroderat så till den grad med sina principer men som när det kom till kritan visade sig lika svaga och sårbara som alla andra.

Som alla andra?! Vid denna process hade Vysjinskij en annan nackstyv ”klient”, Boris Kamkov, en av den socialistrevolutionära vänsterns ledare. Han hade inkallats som vittne för att bekräfta, att han redan 1918 konspirerat med Bucharin i syfte att mörda Lenin, störta sovjetmakten och bilda egen regering. En gång i världen hade Kamkov haft stor erfarenhet av ”umgänge” med tsarens gendarmer — de hade inte lyckats krossa honom. Det lyckades inte heller Vysjinskij med. Modigt, ”på jämställd fot” och utan rädsla för följderna debatterade Kamkov med honom. Två korta repliker ger en föreställning om tonläget i deras dialog.

Kamkov: Antingen fattar jag inte vad ni menar eller också talar vi om olika saker.

Vysjinskij: Jag förstår er mycket bra.

Kamkov: Men jag förstår er inte alls¹¹.

Minst lika frimodigt uppträdde Bucharin. Han utnyttjade rättegången till att sända ett lätt maskerat men ganska tydligt budskap till samtid och eftervärld. Budskapet är sedan länge uttolkat — särskilt ingående av den amerikanske historikern Stephen Cohen. Det skall bara påpekas, att Bucharin inte hade reagerat med underdånig tystnad på Vysjinskij's grovheter. Med en värdighet och självkänsla, som till skillnad från stumma djur är utmärkande för en personlighet, vägrade han att låta den tygellöse åklagarens sarkasmer och simpla utfall passera oförmärkta. Till exempel under förhöret med Kamkov.

Bucharin (till Kamkov): Nu skulle jag vilja fråga...

¹¹ Boris Kamkov liksom andra vittnen i målet — Valerian Osinskij och Vladimir JCardin — mördades omedelbart efter att processen avslutats, Vasilij Mantsev ett år senare, Varvara Jakovleva omkom i ett läger under kriget. Den främsta ledaren för vänster-SR-partiet, Maria Spiridonova, kallades inte ens att vittna inför rätta, eftersom man insåg, att ingen tortyr och inga hotelser skulle kunna få henne att dansa efter ”medborgare åklagarens” pipa.

Vysjinskij (till Kamkov): Vilka var ledamöter av den socialistrevolutionära vänsterns centralkommitté då?

Bucharin: Jag hann inte avsluta min fråga, medborgare åklagare.

Vysjinskij: Jag har själv ställt en fråga.

Bucharin: Jag blev avbruten mitt i en mening.

Vysjinskij: Ni har ställt en fråga och ni har fått svar på den.

Ytterligare ett par citat ur Vysjinskijs och Bucharins dialoger under förhöret med den åtalade Ivanov¹²; de speglar likaså med all önskvärd tydlighet atmosfären vid rättegången, den i förväg dömde Bucharins handlingslinje och den oreda som utmärkte det i en hast hopkokta och illa sammanhållna materialet i detta mål.

Vysjinskij (om den icke existerande organisationen ”De upproriska militärförbanden”): Vid förundersökningen sade ni, att den bildades 1926.

Bucharin: Ja, men inte så som det har uppfattats här, medborgare åklagare.

Vysjinskij (till rättens ledamöter): Jag hänvisar till Bucharins vittnesmål. Volym 5, sidan 113. Jag ber att få läsa upp.

Bucharin: Ursäkta, vilken sida?

Vysjinskij: Sidan 113, volym 5, Bucharins vittnesmål. Det gäller ert vittnesmål av den 25 december 1937...

Bucharin: Sidan 113 gäller något annat i mitt exemplar.

Vysjinskij: Förekommer er namnteckning där?

Bucharin: Ja, det är min namnteckning, men i min volym är pagineringen en helt annan.

Ulrich: Anklagade Bucharin, det handlar inte om pagineringen.

Citatet är anmärkningsvärt också därför att det avslöjar mekanismen bakom en av de många förfalskningarna: det ”bevismaterial i målet”, som lämnats ut till de åtalade, stämde inte med det domare och åklagare hade framför sig. Vysjinskij med sitt fenomenala minne hade lett förhören både vid förundersökningen och vid rättegången, men inte ens detta minne var i stånd att hålla reda på alla förvanskningar. Jag skall för övrigt ge ytterligare ett utdrag.

Bucharin: ...Ur brottsynpunkt ber jag att få bli dömd för bådadera [det vill säga för ”den upproriska organisationens” strategi och taktik], jag tar på mig ansvaret.

Vysjinskij: Det skall vi göra vare sig ni ber om det eller inte. [Det är en märklig felsägning: Vysjinskij förväxlar domarens och åklagarens roller.]

Bucharin: Javisst, vare sig jag ber om det eller inte. Jag finner inte platsen och tiden särskilt lämpliga för skämt. Skämta kan jag också.

Vysjinskij: Jag tänker inte skämta och tävla med er i det avseendet. Jag menade bara, att er begäran inte har någon väsentlig betydelse eftersom ni kommer att dömas oberoende av vad ni ber om.

Bucharin: Det förstår jag till och med utan era kompetenta förklaringar, medborgare åklagare.

Samtliga åtalade hade ytterligt omfattande pärmar med utdrag ur materialet i målet. Var det bara fråga om utdrag? Det finns alla skäl att förmoda, att de också hade fuskklappar: den rolltext, som var och en skulle lära sig och läsa upp så spontant som möjligt. Bucharin hade emellertid inte pluggat in texten utan sade vad han ansåg sig behöva säga. Men ta till exempel

¹² Vladimir Ivanovitch Ivanov var bolsjevik sedan 1915 och deltog i oktoberrevolutionen i Moskva. Han hade varit sekreterare i partikommittén i guvernementet Jaroslavl och i territoriet Nordkaukasien samt förstesekreterare i Uzbekistans kommunistiska partis centralkommitté. På 17:e partikongressen valdes han till ledamot av Centralkommittén. Strax innan han arresterades hade han utnämnts till folkkommissarie för SSSR:s skogsindustri.

en av åklagarens mest samvetsgranna lärjungar, Vasilij Sjarangovitj (som nyligen hade lämnat posten som förstesekreterare i den vitryska Centralkommittén och som rentav tillät sig ett oförberett utbrott då han avbröt Bucharins slutord med en grovt kränkande replik) — sufflerad av Vysjinskij och Ulrich smattrade han helt enkelt ur sig den färdigskrivna och på förhand godkända texten. Deras replikskiften har ofta uppmärksammats, vilket också vi skall göra därför att de i sin oförställdhet är ett av de mycket få tydliga exemplen på att pjäsen var ”inlärd”.

Vysjinskij: Låt oss helt kort precisera vad det är ni erkänner er skyldig till i detta mål.

Sjarangovitj: För det första: att jag är fosterlandsförrädare.

Vysjinskij: Gammal polsk spion.

Sjarangovitj: För det andra: att jag är konspiratör. För det tredje: att jag har ägnat mig åt ren skadegörelse.

Vysjinskij: Nej, för det tredje var ni en av den vitryska nationalfascistiska gruppens ledare och ni var aktiv medlem av ”det antisovjetiska höger- och trotskistblocket”.

Sjarangovitj: Just det. Och sedan ägnade jag mig personligen åt skadegörelse.

Vysjinskij: Åt sabotage.

Sjarangovitj: Just det.

Ulrich: Ni organiserade terrorhandlingar mot parti- och statsledarna.

Sjarangovitj: Just det.

Ulrich: Och allt detta gjorde ni för att...

Sjarangovitj: Och allt detta gjorde jag för att störta sovjetmakten, för fascismens seger och för att Sovjetunionen skulle lida nederlag i händelse av krig med fasciststaterna!

Ulrich: För att åstadkomma Sovjetunionens upplösning, Vitryss-lands avskiljande och för att denna republik skulle förvandlas

Sjarangovitj: ...förvandlas till en kapitalistisk stat under de polska godsägarnas och kapitalisternas ok.

Som synes hade rollinnehavaren inte minsta lust att uttrycka sig på ett normalt mänskligt sätt, som inte avslöjade den främmande signaturen lika skriande. Han läste upp texten precis som den var skriven: ”under kapitalisternas ok”, ”för fascismens seger”...

Fitzroy MacLean skriver i sina minnen, att ”Vysjinskij var iförd en välpressad mörkblå kostym av oklanderligt snitt, vit skjorta och rutig slips. Med sin friska ansiktsfärg och sina omsorgsfullt ansade, grånade mustascher var han en avbild av en börsmäklare i London.”

Processen gick trögt, och precis som en äkta börsmäklare var Vysjinskij tvungen att arbeta i stället för att åma sig och orera. När förre diplomaten Sergej Bessonov svarade enligt scenariot, började Vysjinskij förhöra honom för att med hans hjälp beslå de övriga med lögn. De ”övriga” — till och med Trotskijs gamle medarbetare Rakovskij, som åklagaren spelat ut mot Krestinskij — försökte göra ett visst motstånd mot Vysjinskij åtminstone genom att neka än till spioneri och än till terrorism och konspiration.

Christian Rakovskij, som var född i den bulgariska staden Kotel, har gått till revolutionshistorien i Ryssland och Ukraina, Bulgarien och Rumänien, Tyskland och Schweiz. I Frankrike var han känd som en av den lögnaktigt förräderianklagade officeren Alfred Dreyfus mest lidelsefulla och oförtröttliga försvarare. Han var son till en godsägare och hade donerat alla pengar han ärvt till partiet: han hade finansierat Rumäniens socialdemokratiska parti och dess tidning, vars chefredaktör han var. En betydande del av hans pengar hade gått till understöd åt ryska revolutionärer som förföljdes av tsarregimen, bland annat pansarkryssaren Potiomkins

matros, vilkas räddning han hade organiserat i den rumänska staden Constanta. Detta försökte Rakovskij förklara för rätten, men Vysjinskij vägrade att låta honom säga det. Med sina sarkastiska frågor var han ute efter en enda sak: att Rakovskij skulle erkänna, att ”han hade pengar” och alltså var av ”fientligt ursprung” och med ”rutten borgerlig moral”¹³.

Den tredje processen innebar, jämfört med de båda föregående, något nytt: tillsammans med kända politiker och framstående NKVD-män hade tre berömda läkare hamnat på de anklagades bänk. För första gången hade ”mördare i vita rockar” dykt upp på den politiska scenen — uppenbarligen inte utan hemlig medverkan av Stalin, som misstänkte giftmördare överallt: det var hans ständiga ”kärphäst”. Jezjov blandade sig i leken och förklarade, att han själv hade råkat ut för giftblandares anslag. Vysjinskij satte in det i ett brett historiskt sammanhang. Han drog nytta av sin lärdom och erinrade om, att ”man från Tacitus känner till fall som mordet på Sejanus, vilken dödades med ett gift av sådan art, att Sejanus verkade ha avlidit av vanlig sjukdom. Det är just det som är förbrytarkonsten. Man vet, att Filip II i mycket stor utsträckning använde ett gift, som inte gick att spåra ens vid noggrann besiktning, ett gift han kallade *Requiescat in pace* (Vila i frid). Det är känt, att Juan av Kastilien mördades med hjälp av förgiftade fotbeklädnader. Det är slutligen också bekant, att påven Klemens II mördades med hjälp av röken från ett förgiftat ljus.” I brist på levande, samtida vittnen mot professor Pletnev och läkarna Kazakov och Levin inställde sig alltså den antike romerske historikern Tacitus, kung Filip och påven Klemens. I deras sällskap kände Vysjinskij större trygghet och prestige.

Till skillnad från övriga åtalade hade de tre läkarna begärt att få försvarsadvokater. Av sig själva? Eller enligt scenariot? Vem vet... Och vad spelar det egentligen för roll? Ilja Braude tilldelades försvaret av den äldste bland de åtalade — den sextioåttåriga doktor Lev Levin, medan Nikolaj Kommodov blev försvarare åt den sextiosexåriga professorn Dmitrij Pletnev och den unge (endast fyrtiosjuåriga) läkaren Ignatij Kazakov.

Den enda episod, som Braude berättade för mig och som jag lovat att återge, gäller just detta försvar. Det var, minns jag, samma dag som det meddelats att Vysjinskij hade dött. Dyster och försjunken i djupa tankar mumlade Braude:

— Mannen som visste allt.

När vi några veckor senare var på hemväg från en rättegång, såg han sig plötsligt omkring och viskade:

— Trots att det är sjutton år sedan dess minns jag fortfarande hela repetitionen...

Oredigt, fragmentariskt och korthugget berättade han hur det hade gått till på Vysjinskij

¹³ Rakovskij fick behålla livet. Han dömdes till tjugo års frihetsberövande. Han var då sextiosex år. Han avtjänade straffet i det beryktade centralfängelset i Orjol — den centrala det hade varit på tsartiden hade det förblivit tjugo år efter tsarismens fall. Inte ens fångarnas sammansättning hade förändrats: där satt liksom tidigare självhärskardömet övertygade fiender. Därifrån skrev Rakovskij brev till Stalin, Molotov, Kalinin och Vysjinskij och krävde att bli rentvådd från de falska anklagelserna.

1956 förhöordes fängelsechefen Aronson, och denne berättade då om sina samtal med Rakovskij i maj 1941: ”Jag har beslutat ändra taktik”, sade Rakovskij till Aronson. ”Hittills har jag bara bett om nåd men inte skrivit om själva fallet. Nu tänker jag skriva en resningsansökan och i den skall jag berätta om alla 'madridhovets hemligheter', som finns inom det sovjetiska rannsakningsväsendet. Jag vill att åtminstone de som läser sådana ansökningar skall få klart för sig hur man fabricerar mål och processer på grund av privat politisk hämndlystnad här i landet. Låt gå för att jag kommer att dö, låt gå för att jag är ett lik, men kom ihåg... en gång kommer till och med liken att tala.”

Men så bröt kriget ut och Rakovskij fick inte tillfälle att avslöja ”madridhovets hemligheter”. Den 8 september undertecknade Beria listan över de 154 personer som befann sig i fängelset och skulle förintas. Var och en hade i sin frånvaro dömts till arkebusering av SSSR:s högsta domstols militärkollegium — anklagade för ”kontra-revolutionär agitation” i fängelset: som om de alla hade övertygat varandra om att nazismens seger var oundviklig och som om de därmed utsått ”defaitistiska stämningar”. På listan fanns också Rakovskij. Han avrättades den 11 september 1941.

tjänsterum när man övat in ”försvarets” meningslösa frågor till de läkareexperter, som skulle bekräfta åklagar-sidans uppbyggda anklagelser under den offentliga processen¹⁴.

— Efter att ha repeterat frågan och noga fastställt när den skulle ställas, kom Vysjinskij med en sträng varning: ”Se på mig i det ögonblicket!”

— Varför det? undrade jag oförstående.

Han hade hypnotisk makt. När jag såg hans ögon, kröp jag ihop som en kanin framför en boaorm.

Och den korpulente, blekfete, svårt flämtande Braude kröp ihop så att jag nästan fysiskt kände magin i den allsmäktige åklagarens blick.

Alltså var till och med de lydigaste, mest lojala och eftergivna rädda för Vysjinskij: rädda för att plötsligt fördärva eller missuppfatta någonting, gå för långt och skada!... Allihop var ju trots allt ”gudabenedade jurister”... Av den gamla stammen... Om de hade börjat försvara...

Men det gjorde de inte! ”Oerhörda, mardrömslika, vidriga är de förbrytelser som de åtalade har begått” — utropade försvarsadvokaterna, som tävlade med varandra om att finna så otäcka och grymma attribut som möjligt. ”Men ni beklagar dem kanske?”

Den ende man ”beklagade” var Pletnev — som hade Kommodov som försvarare. Professorn fick tjugofem år: han skulle sitta inne tillsammans med Bessonov och Rakovskij och dö samma dag som de. Från fängelset skrev han till Vysjinskij i tron att denne alltjämt var SSSR:s åklagare: ”När jag inte retirerade, sade förhørsledaren ordagrant: 'Om högsta ledningen anser er skyldig så är ni skyldig även om ni har rätt till hundra procent.— Han skrev till Vorosjilov: ”Jag blev utsatt för skrämmande skällsord, hotades med dödsstraff, man grep mig i kragen, man tog strupen på mig, utsatte mig för sömnbrist-tortyr, i fem veckors tid fick jag sova endast två, tre timmar per dygn, man hotade med att skära strupen av mig för att få mig att erkänna, man hotade med att misshandla mig med gummibatong... Det ledde till att halva min kropp blev förlamad... Jag försmäktar i de lögnen och den kyla som omger mig bland de pygméer och maskar som är i färd med att underminera. Visa att det inte skall vara omöjligare att komma fram till sanningen hos oss i Sovjetunionen än det är i andra länder. Sanningen kommer att stråla klart.” Men Pletnev fick inget svar vare sig på den hänvändelsen eller på brevet till Vysjinskij. Man får dock vara tacksam för att byråkraterna och pedanterna i Berias och Vysjinskij's ämbetsverk arkiverade detta äkta och levande vittnesbörd om ”madridhovets hemligheter”.

Den repetition, som Braude berättade om, bekräftar möjligen indirekt en uppgift, som har florerat på senare tid: att de åtalade i just detta mål (det svåraste och viktigaste för Stalin) vid fyra tillfällen skulle ha förts ut på scenen i den till trängsel fyllda Oktobersalen och där tagit tillbaka sina tidigare vittnesmål i tron att det var den riktiga rättegången som pågick. Åskådarna gapskrattade, men förhørsledarna steg upp och började åter misshandla fångarna: på det sättet hade Jezjov och Vysjinskij beslutat definitivt krossa de anklagade och deras eventuella förhoppningar om en sådan utväg.

Jag finner det inte osannolikt och uteslutet: Vysjinskij skulle ha kunnat göra vad som helst som Stalin rätt honom till eller i varje fall gått med på. Andra lika osannolika uppgifter har faktiskt direkt bekräftats. Till exempel har det påståtts, att samtliga dömda inte arkebuserades genast utan att några, som Jezjov (senare Beria) och Vysjinskij räknade med att få nytta av, fick behålla livhanken för att påverka nya offer. Eftersom de var i livet och såg ut att vara i

¹⁴ Två av de fem experterna — professor Vladimir Vinogradov och Nikolaj Sjeresevskij — skulle själva bli ”mördarläkare” fjorton år senare. De räddades endast av försyner, som skickade Stalin till sina fäder. Vinogradov hade skrivit under attesten om att Andrej Zjdanov hade dött en naturlig död. Därefter anklagades han för uppsåtligt mord på den brittiska underrättelsetjänstens uppdrag. De frigavs redan på Vysjinskij's tid och Vinogradov hann till och med behandla denne.

hygglig kondition, fungerade de som bevis för att man kunde lita på förhørsledarnas löften: ”Om du uppför dig ordentligt så skonar vi dig.” Det verkar som om detta rykte har upphört att florerat — men jag har funnit åtminstone en bekräftelse på att det var sant.

Vid förundersökningen mot Rodos 1956 förhöordes Lefortovos tidigare kommandant Zimin. Jag återger här ett kort utdrag ur hans vittnesmål som får blodet att isa sig: ”Varje natt kom Beria till angelset och misshandlade fångar. Jag minns hur marskalk Blücher fördes till förhör. Han förhöordes av Beria, Merkulov (Berias närmaste man) och Kobulov (chefen för NKVD:s särskilda utredningsavdelning). Jag befann mig — som brukligt var — i ett rum intill. Blücher belades med handbojor. Man började misshandla honom. Blücher ropade: 'Stalin, hör du vad de gör med mig?' Hans ena öga skadades svårt. Han fördes till Inre fängelset (Lubjanka), dit läkaren Rosenblum kallades¹⁵.

Jag visste, att förhørsledarna hade torterat en del fångar före arkebuseringen. Men Jagoda, som dömts till arkebusering vid en offentlig process, satt i ett och ett halvt års tid kvar i Lefortovofängelset under fängnumret 102. Vad som hände med honom efter min arrestering vet jag inte...”

Dessa mycket viktiga uppgifter kräver kontroll — om inte annat så därför att Zimin arresterades mer än ett och ett halvt år efter att Jagoda hade dömts till arkebusering. Naturligtvis kan han ha tagit fel på tidpunkten, i synnerhet som det var nästan tjugo år sedan dess och efter allt han själv hade fått utstå i lägren. Men under alla omständigheter är vittnesmålet märkligt, det visar hur många ouppklarade hemligheter det alljämt finns och vilka upptäckter som väntar oss.

Men påståendena att processen skulle ha övats in i Oktobersalen är jag inte särskilt benägen att tro på. Att blanda in hundratals personer skulle ha inneburit en alltför stor risk och det skulle ha varit omöjligt att förhindra att konkreta detaljer med direkt hänvisning till källan hade sipprat ut. Och vem hade för övrigt någon glädje av det?

Låt oss bara läsa de sista raderna i förre utrikeshandelskommisarien

Arkadij Rosenholz slutord, så står det klart vad de åtalade var beredda till utan vidlyftiga förövningar. Rosenholz, för vilken Vysjinskij dagen innan hade krävt dödsstraff, sade följande: ”Jag vill säga: länge leve den blomstrande, väldiga, starka och vackra Socialistiska Rådsrepublikernas Union som går från seger till seger och över vilken socialismens vackra sol lyser!

Länge leve bolsjevikpartiet, lett av Stalin och med världens bästa tänkbara traditioner i fråga om entusiasm, hjältemod och självuppoftning! I den oundvikliga sammanstötningen mellan de båda världarna kommer kommunismen att segra. Leve kommunismen i hela världen!”

Är det möjligt, att Rosenholz skulle ha utropat något så patetiskt om han hade trott att han deltog i en repetition¹⁶?

¹⁵ Under förhöret i samma mål bekräftade Rosenblum detta: ”Jag kallades till Inre fängelset för att behandla Bliicher — hans ena öga hade blivit utslaget.” I samma vittnesmål finns ytterligare en talande detalj: ”Inspärrade i samma cell som jag satt Jekaterina Ivanovna Kalinina (vår 'presidents' hustru), Maria Nanesjvili, som var gift med Kosarev (ledamot av partiets Centralkommitté och ledare för det kommunistiska ungdomsförbundet), marskalk Blüchers hustru Galina Koltjugina och andra... Jekaterina Kalinina sade åt mig att inte utsätta mig för tortyr utan erkänna allt (nämligen att hon, doktor Rosenblum, var engelsk spion) eftersom man under alla omständigheter skulle tvinga ur mig ett erkännande.”

¹⁶ Av någon anledning var Stalins hat mot Rosenholz särskilt blodtörstigt. I *Kortfattad kurs i SUKP(b):s historia* nämner han flera gånger dennes namn (med liten bokstav) tillsammans med Bucharin och Rykov trots att Rosenholz aldrig tillhört deras kretsar. Stalin betecknade honom som ett monster! Trodde Stalin verkligen på allvar, att Rosenholz velat mörda honom? Vysjinskij drog den slutsatsen enbart därför att Rosenholz begärt företräde hos Stalin. För Vysjinskij var det ”ett tillräckligt och oemotsägligt” bevis: varför skulle folkkommisarien ha begärt företräde hos generalsekretären om det inte varit för att mörda honom?

Vysjinskij, som uppenbarligen kände Stalins stämmingslägen, beslöt att förlöjliga Rosenholz innan ridån gick ned. Han gjorde sig lustig över ett föremål, som man funnit i dennes byxficka vid arresteringen: en ”talisman”, som lagts dit av Rosenholz hustru och som innehöll en bibeltext. Det hade inte ett dyft med målet att göra, men Vysjinskij drog ned skrattsalvor när han med ytterst specifik betoning läste upp ”talismanens” text.

På kvällen den 9 mars hölls ett slutet sammanträde — inför tom rättssal. Jagoda påstods ha erkänt, att han planerat att mörda — och faktiskt mördat! — Gorkijs son Maxim både av politiska och personliga skäl. ”Påstods”? Jagoda erkände vad Vysjinskij krävde av honom. Speciellt som det inte var en hemlighet för någon, att Jagoda som ung hade varit förälskad i Maxims hustru, den intelligenta och charmfulla Nadezjda Aleksejevna (med smeknamnet Timosja) och gjort allt för att det skulle bli ömsesidigt. Det hade ”hela Moskva” vetat i åratal. Det påstods, att han skulle ha kunnat ”göra vad som helst” av kärlek till denna vackra kvinna. Med stor förslagenhet drog Vysjinskij nytta av detta säkra och allmänt kända faktum och tolkade det som något illavarslande och brottsligt. Pressmeddelandets minst sagt genomskinliga insinuationer hade till syfte att ge ett sken av trovärdighet också åt andra anklagelser — både mot Jagoda och de övriga¹⁷.

Hela följande dag förberedde Vysjinskij sin plädering. Egentligen var talet färdigskrivet; allt som krävdes var Stalins godkännande. Schemat var detsamma: välbeprövat och välbekant. Pläderingen avslutades med plågsamt välbekanta vändningar: ”Hela vårt land, gammal som ung, förväntar sig och kräver ett enda: att förrädarna och spionerna, som har sålt vårt fosterland till fienden, skall skjutas som vidriga byrackor! Vårt folk kräver ett enda: krossa de fördömda reptilerna!”

Stalin godkände texten: han gillade det där med ”vidriga byrackor” och ”fördömda reptiler”. Det var stalinistiskt. Men på något vis pessimistiskt. Utan durackord. Utan framtidsvyer. Och efter ”byrackorna” och ”reptilerna” skrev han till ett annat slut: ”Tiden går. De förhatliga förrädarnas gravar kommer att täckas av stäppgräs och tistel och omges av sovjetmänniskornas och hela sovjetfolkets eviga förakt. Men över oss, över vårt lyckliga land, kommer vår sol som tidigare att lysa klart och glädjefyllt med sina ljusa strålar. Vi, vårt folk, kommer att liksom tidigare marschera längs den väg som rensats från det förflutnas sista smuts och vidrighet, marschera anförda av vår älskade ledare och lärare — den store Stalin — framåt, framåt, mot kommunismen!”

I rättvisans namn bör sägas, att detta prunkande blomsterspråk trots allt inte var karakteristiskt för Vysjinskijns stil. Men han reciterade samvetsgrant den sakrosankta texten.

I gryningen den 13 mars läste Ulrich upp domslutet: arton av de tjugoen åtalade fick dödsstraff. Dagen därpå arkebuserades de.

Stalin gav Vysjinskij en furstlig belöning: han beordrade honom att identifiera de avrättade och underteckna protokollet. Utöver den sadistiska njutningen i att utsätta lakejen för något så förnedrande se dina händers verk! — hade han ett annat och hemligt syfte: att fullständigt länka samman alla som deltagit i dådet för att vid behov använda sig av det mot någon eventuell avfälling. För övrigt var det omöjligt för Vysjinskij att bli en avfälling — han kunde bara störtas i avgrunden tillsammans med Ledaren.

Bucharin gick inte att identifiera. Den intelligente, gladlynte Bucharin — partiets favorit — hade förvandlats till oigenkännlighet av den fysiska och moraliska tortyren. Vysjinskij blev

¹⁷ Efter mannens och svärfaderns död och efter att Jagoda avrättats ville Nadezjda Aleksejevna Pesjkova till sist finna en trygg hamn och gifta sig med den begåvade unge filosofen och litteraturhistorikern Ivan Luppöl. 1939 hade denne blivit akademiledamot och vida framtidsvyer öppnade sig för honom, men plötsligt erinrade sig Stalin åter sin ”vän” Maxim Gorkijs familj och beslöt lyckliggöra den med sin uppmärksamhet. Luppöl arresterades, dömdes och skickades att avtjäna sitt straff i fängelset i Saratov, där han satt inspärrad tillsammans med den store biologen och akademiledamoten Nikolaj Vavilov. Där gick båda under samma år, 1943.

nervös: måtte han vid Gud inte ta miste! Då skulle hans huvud rulla och någon tvingas att identifiera honom själv... Men sedan blev han säker på sin sak och skrev under. Handlingen skickades till kamrat Stalin. ”Det sovjetiska folket godkände domen över dessa monster och fortsatte med sina dagliga sysslor”, tillfogar Stalin i sin ”Korta kurs” sedan han studerat rapporten om avrättningen.

Meddelandet om de nya arkebuseringarna i Moskva kablades ut över världen. Överallt var namnen Bucharin och Rykov välkända. Men precis som efter processen mot Pjatakov och Radek dränktes informationerna om tragedin i Moskva i sensationer av mera uppseendeväckande och för västerlandet mer upphetsande slag än den senaste blodsutgjutelsen i Lubjankafängelsets källare: dagen innan hade Hitler annekterat Österrike, nyhetsmeddelandena om Anschluss fyllde tidningarnas förstasidor. Endast de tidningar, som stödde Trotskij, uppmärksammade rapporterna från Moskva. För de övriga var det bara en dagslända. Och det var ju begripligt: mördandet av kommunister och oenigheten i den sovjetiska ledningen passade västerlandet förträffligt. Vid den tidpunkten fanns det knappast någon som betänkte vilka konsekvenser det skulle få för hela mänskligheten att man förintade varje slag av ”alternativ socialism” och till priset av tusen och åter tusen döda konsoliderade ”socialismen” i dess stalinistiska variant.

Ytterligare ett citat ur Fitzroy MacLeans minnen: ”Strax innan processen inleddes, var salen fylld av samtalande, skrattande människor, som kände igen varandra och hälsade på varandra... Det skådespel, som strax skulle ta sin början, uppfattade de som en blandning av modern, spännande gangsterfilm och uppbygglig pjäs från medeltiden. De hade kommit hit för att se ett skådespel, som inte bara var spännande och underhållande utan också uppbyggligt och varnande.”

Dessa skrattande människor, som kom för att få underhållning, fyllde salen inte bara när processen inleddes utan också de följande dagarna: inträdeskort hade lämnats ut till betrodda i Centralkommittén och partiets stads- och stadsdelskommittéer. Som vanligt förekom många författare och andra celebriteter: Aleksej Tolstoj, Ilja Ehrenburg och Michail Koltsov, den berömde skådespelaren Ivan Moskvina och den berömde flygaren Valerij Tjkalov...¹⁸ Men det var inte för deras skull som den rödhyllte åklagaren med de omsorgsfullt ansade grå mustaschern ansträngde sig. Inte bara för Folkens Ledare. Utan också för hela världen! Ty åklagarens främsta uppgift bestod i att övertyga mänskligheten om det rättmätiga i att man utplånade partiets och landets gamla ledare — det hade varit hur enkelt som helst att ta livet av dem utan rättegång, utan publik och utan den lärde vältalaren i blå kostym av oklanderligt snitt.

Fitzroy MacLean var långtifrån den ende utländske diplomaten i rättssalen. Bredvid honom satt den amerikanske ambassadören Joseph Davies och ambassadtjänstemannen Charles Bohlen, som senare skulle komma att spela en framträdande roll i amerikansk diplomati. Enligt vad sir Fitzroy har berättat för mig förstod Bohlen och han själv utmärkt väl processens politiska och juridiska innebörd, och ingen av dem betvivlade, att samtliga åtalade var oskyldiga, vilket de också informerade sina regeringar om. Men ambassadör Davies var av rakt motsatt åsikt. Han ansträngde sig att övertyga Roosevelt om, att anklagelserna var välgrundade, att processen var rättfärdig och laglig och att det var Stalins oförytterliga rätt att göra sig av med ”förrädarna”¹⁹.

¹⁸ Då var Tjkalov berömd i hela landet och hela världen: den förste som flugit utan mellanlandning från Moskva till USA via nordpolen. ”Tjkalov”, skriver hans son Igor, ”gick på samtliga domstolssammanträden. Som den utomordentligt hederliga och rättframma människa han var betvivlade han inte de leninistiska revolutionärernas oskuld, och det talade han också om för Vysjinskij. Åklagaren bara gav till ett litet skratt och sade nonchalant: — Ni är naiv, Valerij Pavlovitj...”

Flygarens son hävdar, att faderns tragiska död den 15 december 1938 ingalunda var någon olyckshändelse, vilket man hittills trott. Förmodligen kommer också den hemligheten att avslöjas så småningom.

¹⁹ Denna fanatiska idé förblev Davies trogen också senare. Han skriver boken *Uppdrag i Moskva* [svensk övers

Bland de diplomater som följde processen gick åsikterna i sär: somliga (till exempel den franske diplomaten baron de Juniac eller Hans von Herbart, som visserligen representerade Hitlers regering men var övertygad antinazist) genomskådade det falska mysteriespel, som Vysjinskij hade regisserat; andra (som Tjeckoslovakiens ambassadör Zdenek Fierlinger) informerade sina regeringar om, att allt gått lagligt till, att allt var i sin ordning...

Men det viktigaste för Stalin var inte de utländska diplomaternas chiffrerade rapporter utan de utländska observatörernas offentliga uttalanden, korrespondenternas publicerade artiklar och inflytelserika västerlänningars reaktioner på dem.

Med sorg tvingas man konstatera, att Vysjinskij utförde sitt uppdrag på ett häpnadsväckande och exempellöst skickligt sätt och att han visade sig minst sagt vuxen sin uppgift. Han hade lyckats dupera rutinerade och allt annat än troskyldiga politiker och yrkesjurister — skarp-synta personer, som med rätta var kända för sitt klara och kritiska intellekt.

Redan vid den första processen (mot Zinovjev och Kamenev) hade Moskva erbjudit den auktoritativa International Law Association att sända en delegation. (Till sammanslutningen hörde den tidens främsta auktoriteter: den engelske sociologen och labourmedlemmen Harold Laski, Republiken Spaniens utrikesminister Alvarez del Vayo, de franska juridikprofessorerna Roger Picard och Vermeil Lambert, den franske politikern Pierre Cot, den svenske advokaten Georg Branting och många andra.) I delegationen ingick de mest framstående engelska juristerna: underhusledamoten Dennis Noel Pritt, Delli Collarda och Robert Lasuris liksom den amerikanske juristen Joseph Edelman.

Delegationens exempellosta uttalande, som fick den internationella sammanslutningens enhälliga stöd, förtjänar att återges, åtminstone delvis: ”Som helt grundlöst betraktar vi påståendet, att förhandlingarna skulle ha varit summariska och olagliga. De anklagade hade uppmanats att anlita juridiska ombud, i Sovjetunionen står samtliga försvarsadvokater självständiga gentemot regeringen. De åtalade föredrog emellertid att sköta försvaret själva.

I praktiskt taget samtliga existerande stater är terrorism belagd med dödsstraff. I många länder, till exempel England, medges icke överklagande av sådana domar, och då de anklagade i denna process oförbehållsamt förklarade sig skyldiga, kunde överklagande över huvud taget icke komma i fråga.

Vi förklarar kategoriskt, att de åtalade dömdes på ett alltigenom lagligt sätt. Det framlades full bevisning för samröre mellan dem och Gestapo. De förtjänade dödsstraff”

Kunde man gå längre än så?... Jo, det kunde man: Dennis Pritt själv fann det nödvändigt att tillfoga ett särskilt uttalande: ”Vad som framför allt frapperade mig som engelsk jurist var de åtalades fullständigt frimodiga och otvungna uppträdande. Alla såg friska ut; alla reste sig upp och sade sitt hjärtas mening... Jag är personligen övertygad om, att det inte finns minsta anledning att tro, att det — innehållsligt eller formellt — skulle ha förekommit någonting olagligt i samband med processen. Jag betraktar processen som helhet och det sätt varpå de åtalade behandlades som ett mönster för hela världen med tanke på att de åtalade stod anklagade för konspiration i syfte att mörda statens ledare och störta regeringen, vilket de

1942], där han energiskt gör sig till tolk för Stalins politik. Efter denna bok gjordes en film, som Davies själv tog med sig till Moskva tillsammans med ett personligt budskap från Roosevelt, där presidenten kallade den förre ambassadören för sin ”gamle vän”. Davies visade personligen filmen för Stalin och Stalin köpte den och under kriget visades den på sovjetiska biografer. Filmens Vysjinskij liknar föga verklighetens men framställs psykologiskt precis så som denne ville framstå: som en oböjlig avslöjare av förrädare och terrorister. Davies tog varje tillfälle i akt att muntligen och skriftligen försvara ”sin” (stalinistiska!) inställning: ”Det står fullständigt klart”, deklarerade han i ett av sina anföranden, ”att alla dessa processer, utrensningar och likvideringar, som på sin tid föreföll så hårda och som chockerade världen så, var en del av stalinregimens beslutsamma och energiska ansträngningar att inte bara försvara sig mot omstörtningförsök inom landet utan också mot anfall utifrån... Utrensningen skipade ordning i landet och befriade det från förräderi.”

åtalade erkände sig skyldiga till. Också i varje annat land skulle, enligt min mening, dödsdom ha avkunnats och verkställts under liknande förhållanden.”²⁰

Till hans tröst kan sägas, att han inte var ensam i sin tro: till exempel den mycket kände engelske historikern Bernhard Pares (Perro) fann det ”otvivelaktigt bevisat”, att Zinovjev, Kamenev, Pjatakov, Radek och andra ”faktiskt begått förräderi”. En brittisk-sovjetisk parlamentarikerkommitté, som publicerade en redogörelse för processerna, påpekade, att ”anklagelserna otvivelaktigt var välgrundade”. Dess ordförande, labourmedlemmen Neil MacLean, underströk speciellt, att han hade ”imponerats av uppriktigheten i de anklagades bekännelser”. I sina memoarer från 1930-talet skriver Churchill ”om den skoningslösa men måhända icke obehövliga utrensningen inom den militära och politiska apparaten i Sovjetryssland” och om processerna, ”där Vysjinskij så lysande framträdde i rollen som riksåklagare”.

Också Internationella förbundet för de mänskliga rättigheterna deklarerade, att processerna var lagliga. Dess ordförande, advokaten Rosenmark, gav följande ytterst enkla förklaring: ”Man söker efter fel endast då den anklagade nekar och skriker ut, att han är utan skuld. Om kapten Dreyfus hade erkänt, skulle det inte ha blivit någon Dreyfusaffär.”

Där har vi det! Det var allt annat än oklokt av Vysjinskij att satsa på trumfkortet Bekännelse. Hur mycket man än har förkastat och demaskerat det och hur ofta det än har påståtts i tal och skrift att en bekännelse saknar betydelse om den inte får stöd i ovedersägliga, objektiva bevis, är det likafullt bara det ”trumfkortet” som har makten både över ”de vanliga medborgarnas” och de mest kvalificerade juristernas hjärnor: bekännelse betyder skuld!...

Ändå är det inte ens det som får en att häpna — rättsmedvetandet hos en normal jurist i ett normalt land vid det tjugonde århundradets mitt vägrade helt enkelt att tro på, att det skulle kunna förekomma framtvingade, icke frivilliga erkännanden vid en offentlig rättegång. Det som förbryllar är inställningen hos humanisterna, ”vänstern” och de intellektuella — och alldeles särskilt hos dem som själva hade bevittnat det hela. ”De personer som stod inför rätta kunde absolut inte utmålans som torterade, desperata varelser, som stod inför sin bödel”, förkunnade Lion Feuchtwanger för världen. ”De åtalade var välvårdade, välklädda män med dröjande, otvungna rörelser. De drack te, tidningar stack upp ur deras fickor och de tittade ofta på publiken. Rent allmänt liknade det mera en debatt än en rättegång — en diskussion i samtalston mellan bildade människor, som är angelägna om att nå fram till sanningen... Om domstolen hade gett någon i uppdrag att regissera det hela, skulle det antagligen ha krävts en mängd repetitioner för att ett sådant samspel skulle bli möjligt... Det var ingen synvillia att domarna, åklagarsidan och de åtalade hade en gemensam målsättning.”

Ingen synvillal... Ja, de hade faktiskt en gemensam målsättning: att genomföra processen *comme il faut* (skenbart anständigt). Och det är på regissören det hänger om det behövs många eller få repetitioner för att ensemblen skall bli samspelt. Det avgörande är hans begåvning, hans skicklighet. Och på det området hade regissören Vysjinskij inte sin like.

I västerlandet blev Lion Feuchtwangers bok, som kom ut i en mycket liten upplaga på ett obskyrt holländskt förlag, föga uppmärksammat; betydligt viktigare var juristernas och

²⁰ Jag minns Dennis Pritt väl från hans framträdanden på Internationella demokratiska juristassociationens kongress i Sofia (1960). Han var dess ordförande i många år. Auditoriet mötte honom då med entusiastiska ovationer. Och den hade all anledning till det: genom att organisera en internationell kampanj till Georgij Dimitrovs försvar och genom att ställa till med den så kallade ”Motprocessen i London”, vilken förvandlades till en rättegång mot nazismen, hade Pritt och hans kolleger spelat en framträdande roll för att rädda honom från att bli fälld vid den beryktade Leipzigprocessen. Vad gjorde att denne framstående jurist, som otvivelaktigt var mån om sitt rykte, förvandlades till ett språkrör för Vysjinskij och hjälpte denne att trampa oskyldiga och värlösa människor i smutsen? Hans insatser fick sin värdiga belöning så sent som efter Stalins död: 1954 tilldelades han Internationella Lenin-priset.

diplomaternas omdömen. Men boken översattes och publicerades omgående i Sovjetunionen — det skedde med en snabbhet utan like: texten sattes den 23 november och trycktes dagen därpå, den 24 november! Boken gavs ut i 200 000 exemplar — vilket skulle motsvara en mång-miljonupplaga i dag.

Tio år senare hände samma sak med en bok av två amerikaner, Michael Sayers och Albert Kahn, som på inget sätt kunde mäta sig med den världsberömda Feuchtwanger: översatt av ett femmannateam (snabbare, ännu snabbare!...), trycktes och massdistribuerade man med samma nästan otroliga brandkårsbrådska *Den stora sammansvärjningen mot Sovjetunionen*, som in i minsta detalj återger Vysjinskijs och hans medarbetares officiella version. Författarna citerar en av ambassadör Davies rapporter till president Roosevelt: ”Åklagaren Vysjinskij har stora likheter med Homer Cummings [USA:s justitieminister 1933-1939] — han är lika lugn, lidelsefri, kultiverad, skicklig och klok.” Davies tillägger: ”Som jurist kan jag inte annat än känna respekt och beundran för hans sätt att leda denna förräderiprocess.”

Direkt eller indirekt fick Stalin stöd av hela ”vänstern”: av Romain Rolland likaväl som André Malraux, av George Bernard Shaw likaväl som Jean Guéhenno. Till och med av André Gide, som i sin bok ”Resa i Sovjet” hade skrivit: ”Jag tror inte, att något annat land i dag, inte ens Hitlertyskland, kan uppvisa en sådan atmosfär av förtryck, ängslan och slavisk underdånighet som den som råder i Sovjetunionen” — till och med Gide avstod från att med ett enda ord nämna den ”rättsliga” terrorn, massarresteringarna och övergreppen mot oskyldiga. Övriga stora, humanistiska personligheter teg helt sonika. De bråkade sina hjärnor med att försöka förklara det oförklarliga. De bråkade sina hjärnor — bildligt talat. Men i Moskva bråkades hjärnorna bokstavligen och på det mest konkreta sätt...*

I sitt slutord vände sig Bucharin till åklagaren och förklarade: ”Att de anklagade måste erkänna är en medeltida juridisk princip.” Vysjinskij tittade bort. Enligt Fitzroy MacLean rodnade han ända ut i örsnibbarna. Över huvud taget rodnade han lätt och ofta. Inte av skam sådana känslor var han renons på. Han brukade rodna av upphetsning. Och det var vad han gjorde nu: fanns det någon i rättssalen som uppfattade Bucharins mycket genomskinliga insinuation?*

Naturligtvis fanns det det. Men det fick inga följder. Återigen hade han tagit hem segern.

Lästips

Kenth-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#).

Pierre Broué: [Moskvaprocesserna](#)

J Arch Getty och Oleg V Naumov: [Epilog som prolog – om Nikolaj Jezjov](#)

Vadim Z Rogovin: [Förberedelserna inför den första skenrättegången](#), [Rättegången mot det ”antisovjetiska trotskistiska centrumet”](#), [Förberedelserna inför den tredje skenrättegången](#)

Dokument:

[Om det Trotskij-zinovjevskas kontrarevolutionära blockets terroristiska verksamhet](#) (hemligt brev som skickades till olika organ inom SUKP(b) inför 1:a Moskvarättegången)

[Protokoll från 1936 års Moskva-rättegång](#), [Protokoll från 1937 års Moskva-rättegång](#), [Protokoll från 1938 års Moskva-rättegång](#)

Leon Sedov: [Rödbok om Moskvarättegången](#)

Leo Trotskij: [Stalins brott](#) (1:a och 2:a Moskvarättegångarna), [Om Moskvarättegången -38](#)

* Flera av dessa skulle senare ändra uppfattning.

** Om Bucharins öde, se [Bucharins sista strid](#) (dokument och artiklar), samt Roy Medvedev, [Bucharins sista år](#) och [Mordet på Bucharin](#)